

Jaarverslag 2006

Postbus 19197
3501 DD Utrecht
tel.: 070 378 5653
internet: www.agro.nl/innovatienetwerk

ISBN: 978 - 90 - 5059 - 325 - 0
Overname van tekstdelen is toegestaan, mits met bronvermelding.
Rapportnr. 07.3.057, Utrecht, maart 2007.

Inhoudsopgave

1. Inleiding	1
2. Ruimte Creëren	5
3. Duurzaam Ondernemen	19
4. Gezonde Samenleving	55
5. InnovatieStimulerende Omgevingen	69
6. Professionaliseren door Leren	73
7. Communicatie	77
8. Financieel overzicht	81
Bijlagen:	
1. Samenstelling Bestuur	85
2. Samenstelling Innovatiekringen	87
3. Samenstelling Bureau	91

I.

Inleiding

In 2006 is de tweede instellingsperiode van InnovatieNetwerk van start gegaan. Deze tweede periode loopt nog tot 2010. De kerntaak van InnovatieNetwerk blijft onveranderd: het ontwikkelen en in de praktijk doen brengen van grensverleggende innovaties binnen de domeinen landbouw, agribusiness, voeding en groene ruimte. De focus ligt hierbij op de (middel)lange termijn, met duurzame ontwikkeling als richtsnoer. InnovatieNetwerk verricht deze taak met een breed netwerk aan inspirerende partners, binnen en buiten het agro- en groendomein.

Binnen deze gelijkblijvende taakstelling is programmatisch wel een vernieuwing doorgevoerd. De innovatieopgaven per thema zijn vernieuwd (zie werkprogramma 2007). Met name het oorspronkelijke thema Voeding en Gezondheid is ingrijpend vernieuwd en verbreed, en er is een nieuw thema toegevoegd. Door InnovatieNetwerk wordt in de komende jaren gewerkt aan de volgende thema's:

- Ruimte Creëren,
- Duurzaam Ondernemen,
- Gezonde Samenleving,
- InnovatieStimulerende Omgevingen.

Projecten van InnovatieNetwerk hebben vanuit hun aard een meerjarig karakter. Dat betekent dat het werk in 2006 voor een deel bestond uit het continueren van projecten uit de vorige periode. Dat geldt vooral voor het thema Ruimte Creëren, waar het in de praktijk doen brengen van concepten een lange adem vraagt. Gezonde Samenleving bevat een reeks aan nieuwe projecten, terwijl Duurzaam Ondernemen een tussenpositie inneemt.

Bij de start van de nieuwe periode is ook onze naam aangepast. Deze is ingekort tot "InnovatieNetwerk", met als slogan "Grensverleggend

vernieuwen in Agro en Groen”. Dit is begeleid door het aanpassen van onze huisstijl, het logo en de website. Ook het bestuur heeft een vernieuwing ondergaan (zie bijlage 1).

Ook in 2006 heeft InnovatieNetwerk, samen met het ministerie van LNV en Transforum de Dag van de Toekomst georganiseerd. Deze is bijzonder succesvol verlopen, vooral door de grote deelname van ondernemers. Begin 2008 zal de volgende Dag van de Toekomst plaatsvinden. Door actieve deelname aan dossierstaven en frequent bilateraal overleg is waar mogelijk geïnvesteerd in de relatie met onze “eigenaar”, het ministerie van LNV.

InnovatieNetwerk heeft de ambitie om eenmaal per jaar een relatief grootschalige conferentie te organiseren. Dit jaar was deze gericht op grootschalige melkveehouderij (Cowmunity) en het daarmee tevens neerzetten van de alliantie tussen InnovatieNetwerk en Courage. Deze conferentie was een succes en heeft veel aandacht in de media gekregen. In 2004 heeft InnovatieNetwerk een conferentie over “Grensverleggend Vernieuwen” georganiseerd. Dit initiatief is inmiddels uitgegroeid tot een samenwerkingsverband van 11 organisaties die de conferentie in 2006 organiseerden.

In 2007 is de media-aandacht voor ons werk verder gegroeid. Dit is niet alleen het resultaat van gericht communicatiebeleid maar ook het gevolg van het feit dat steeds meer van onze concepten richting de praktijk gaan. Veel aandacht was er ook dit jaar voor de Kas als Energiebron (met de opening van de pilot in Bergerden als hoogtepunt), Smaaklessen (met de door minister Veerman gegeven start van de brede introductie in het basisonderwijs) en Buurderijen. Daarnaast was er ook veel aandacht voor, in potentie, controversiële onderwerpen als het Agrocentrum in een haven en megabedrijven in de melkveehouderij.

Ook de opening van een pilot voor grootschalige zagerkweek op een akkerbouwbedrijf trok, vooral in het Zeeuwse, nogal wat aandacht.

2.

Ruimte Creëren

2.1

Inleiding

Het nieuwe thema Ruimte Creëren heeft als ambitie het ontwikkelen en tot uitvoering brengen van vernieuwende, grensverleggende en toekomstgerichte concepten die ervoor zorgen dat de “groene ruimte” zich op een duurzame wijze ontwikkelt, in de zin dat aan alle drie de P's (*people, profit en planet*) optimaal aandacht besteed wordt. De centrale opgave is te komen tot een ontwikkelstrategie die zorgt voor voldoende aanpassing aan veranderende omstandigheden en wensen, met respect voor wat “we”, als samenleving, belangrijk vinden en willen behouden. Een duurzame en aantrekkelijke ruimtelijke ontwikkeling van gebieden dus. De nieuwe strategie noemen we “ruimte creëren”, en vindt haar basis in de kwaliteiten van afzonderlijke gebieden. Om de gewenste duurzame ontwikkeling van de “groene ruimte” mogelijk te maken, zetten we ons in om fysieke, bestuurlijke, sociaal-economische én mentale ruimte te creëren voor grensverleggende vernieuwingen.

In 2006 heeft het accent gelegen op het naar de praktijk brengen van inmiddels robuuste concepten die in de eerste periode van InnovatieNetwerk binnen het thema “Groene Ruimte” zijn ontwikkeld. Die concepten hebben betrekking op drie subdomeinen (landschap en natuur, wonen en werken, water), met elk hun specifieke opgaven. Bij het uitvoeren van de projecten is intensief samengewerkt met allerlei partijen, en in het bijzonder met de Bsi-programma's Habiforum, Leven met Water en Transform. Verder hebben we ons laten inspireren door ontwikkelingen in het buitenland, onder andere door met personen die bij het thema betrokken zijn een reis naar de VS te maken, om te zien hoe men daar met de ruimtelijke problematiek omgaat en met name om te ontdekken wat geleerd kan worden van een aanpak waarbij private partijen een belangrijke(re) rol spelen.

Hieronder wordt kort op de verschillende concepten ingegaan. De concepten zijn geordend naar subdomein.

2.2 Landschap en natuur

---

¹ In het verleden is voor dit concept ook de titel "Visa-Card" in gebruik geweest.

Netlandschap¹

De reden om dit concept te ontwikkelen, is de constatering dat in het verleden een aantrekkelijk landschap doorgaans een bijproduct was van de landbouw, terwijl dat in afnemende mate het geval is/kan zijn. Er is dus behoefte aan nieuwe manieren om gewenst landschap in stand te houden dan wel te ontwikkelen. Het vinden daarvan is de primaire opgave.

Net(land)schap is een concept voor een nieuwe financierings- en organisatievorm (gebiedsfonds) die bestaat uit de volgende, met elkaar samenhangende onderdelen:

- a. Een grondbank,
- b. Een compensatiefaciliteit (o.a. voor water en CO₂),
- c. Een vereniging "Vrienden van" (voor het draagvlak),
- d. Een faciliteit voor vormen van dienstverlening (zorg, recreatie, e.d.).

De organisatie probeert publieke waarden aan private waarden te koppelen.

Het concept is uitgewerkt voor de problematiek in Amstelland bij Amsterdam, een veenweidegebied met een landschappelijke kwaliteit die men liefst zou willen behouden, terwijl de agrarische sector steeds moeilijker kan concurreren op de wereldmarkt. Er is in 2006 gewerkt aan het daadwerkelijk van de grond krijgen van het concept in Amstelland. Daarbij gaat het om kwesties als: de structuur en vorm van het gebiedsfonds (bijvoorbeeld nv of bv), het zoeken van founding fathers, de te hanteren spelregels, en de prijsstelling van grond en beheer. Begin januari 2007 komen de besluitvormers van enkele kernspelers bijeen om finale besluiten over de daadwerkelijke oprichting van het fonds te nemen. Bij een, naar verwachting, positief besluit kan het fonds aan het begin van het tweede kwartaal 2007 worden opgericht.

Daarnaast is in het najaar van 2006 de stichting Beschermers van Amstelland opgericht (naar het model van de bovengenoemde stichting "Vrienden van"). In het bestuur van deze stichting zijn zowel de boeren en bewoners uit het gebied als bewoners uit de stad vertegenwoordigd. Het bestuur wordt ondersteund door enkele deskundigen. Het doel van de stichting is het bewaken en uitdragen van doelstellingen rond Amstelland zoals verwoord door de Stuurgroep Toekomst Amstelland. De eerste activiteiten van deze stichting zullen in het voorjaar 2007 voor de buitenwereld zichtbaar worden.

Tijdelijke natuur

Tijdelijke natuur - natuur die voor een aantal jaren ontwikkeld wordt op gronden die wachten op realisatie van bestemmingen zoals bedrijvigheid of wonen - biedt permanente winst voor mens én natuur. Onze huidige wet- en regelgeving houdt de ontwikkeling van tijdelijke

natuurgebieden echter tegen, evenals de heersende beleidscultuur. Daarmee doen we onszelf in ecologisch en recreatief opzicht tekort. In heel Nederland zijn vele tienduizenden hectares grond door overheden of projectontwikkelaars aangekocht ten behoeve van woningbouw, infrastructuur, bedrijventerreinen, of ontgrondingen. Vaak gaat het om voormalige landbouwgronden of opgespoten terreinen waarvan de natuurwaarden bij aankoop of aanleg gering zijn. De toekomstige bestemming is al vastgelegd in streek- en bestemmingsplannen, maar het kan nog wel een aantal jaren duren voordat de definitieve bestemming daadwerkelijk wordt gerealiseerd. Al die tijd probeert de grondeigenaar angstvallig de natuur buiten de deur te houden, door terreinen regelmatig om te ploegen of te verpachten als landbouwgrond. Want komen er beschermde dier- of plantsoorten op het terrein af, dan kan hun aanwezigheid, met de wet in de hand, gebruikt worden om verdere ontwikkelingen op het terrein tegen te houden, te vertragen of om compensatie te eisen.

De ecologische dimensie van dit inmiddels robuuste concept is onderzocht, met als resultaat onderbouwing van de stelling dat tijdelijke natuur permanente winst betekent voor de natuur. Ook zijn we in de juridische aspecten gedoken. Het advies van IMI in Brussel en Prof. Backes (Utrecht) is dat tevoren ontheffing gevraagd moet worden door een grondeigenaar voor het te zijner tijd opruimen van de tijdelijke natuur, met als argument dat opruimen hier in het belang van flora en fauna is. Dit betreft een nieuwe redeneerlijn. Er kan daarom nu niet met zekerheid worden voorspeld of een rechter deze gang van zaken zal accepteren, maar het lijkt wel waarschijnlijk. Naast het vragen van een ontheffing zal dus op basis van het al dan niet toekennen door de minister van LNV van de ontheffing ook een proces nodig zijn om juridische duidelijkheid en zekerheid te verschaffen aan de grondeigenaar. Ook is er via een aantal interviews stilgestaan bij de ethische aspecten van het idee.

Met de LNV-directie Natuur is verschillende malen overlegd hoe een en ander vormgegeven kan worden. Dat heeft geleid tot het opstarten van het in onderlinge samenhang ontwikkelen van een beleidslijn Tijdelijke Natuur door de directie Natuur en het zoeken van pilotlocaties door InnovatieNetwerk. Begin 2007 zal dat worden afgerond.

Rietplantage²

Doel is het ontwikkelen van een economisch, technisch, landschappelijk en recreatief verantwoorde oplossing voor de heersende problemen in de veenweidegebieden. Kern van de oplossing is de teelt van biomassa (riet, maar wellicht ook grienden en wilgen) die zowel een functie heeft in het kader van recreatie als in de productie van energie (*biobased economy*) en aldus moet zorgen voor een nieuw en duurzaam economisch fundament.

DHV en LINKit Consult hebben voor eigen rekening een verkenning uitgevoerd, met als titel "De Energieplantage. Een nieuwe toekomst voor de veenweidegebieden in Nederland". Op basis daarvan is aan deze partijen de opdracht gegeven om hun gedachtengoed verder uit te werken. De eindrapportage is inmiddels in concept gereed en zal het eerste kwartaal van 2007 naar buiten gebracht worden, samen met een flyer.

---

² Voorheen heette dit concept "Energieplantage".

Singelgolf

Het concept beoogt een golfbaan (of cluster van golfbanen) te ontwikkelen die als een lint door het landschap loopt, over de grond van meerdere agrariërs. De boeren blijven er boeren, maar nu met een stevige structurele economische basis via de koppeling aan een krachtige economische functie: golf. Het gaat om nieuwe organisatie- en financieringsmodellen, andere inpassing in het landschap (mogelijk bij clusters van banen leidend tot geheel nieuwe gebiedsontwikkeling), het doorbreken van het isolement van golf door een combinatie met andere functies (variërend van recreatie tot zorg) en het toegankelijk maken van het agrarisch landschap. Daarmee helpt het concept om de volgende problemen aan te pakken:

- Verbreding van de landbouw levert tot nu toe veelal een marginale economische basis voor agrarische bedrijven.
- Het agrarisch landschap is weinig toegankelijk, terwijl de behoefte aan “groene recreatie” groot is.
- Golfbanen vormen enclaves in het landschap en vormen vaak geen harmonieus geheel met het omringende landschap.
- Bij de aanleg van golfbanen is de grondverkopende boer er beter van geworden, maar voor de omringende boeren verandert de situatie niet wezenlijk.

In opdracht van InnovatieNetwerk is het concept uitgewerkt door een multidisciplinair consortium: HNS landschapsarchitecten, Impuls (economie), CLM (landbouw), Buiting Bosontwikkeling en Frank Pont (golfbaanarchitect). Het rapport is in 2006 afgerond. Uit de uitwerking blijkt dat zowel de ontwikkeling van een enkelvoudige Singelgolfbaan als een cluster van banen goed mogelijk is. InnovatieNetwerk zit nu in de zoekfase naar twee pilotlocaties waarin alle elementen van Singelgolf tot hun recht komen: één pilot voor een enkelvoudige baan en één pilot voor een cluster van banen. Zo'n dertien potentiële locaties hebben zich binnen 3 maanden al aangemeld. Het merendeel betreft de ontwikkeling van een enkelvoudige baan, waaronder een aantal zeer perspectiefrijke. Voorlopig is gekozen voor de ondersteuning van een pilot bij Putten, waarbij Dutch Golf als trekker optreedt. Het vinden van een pilot voor een cluster van banen, en daarmee regionale ontwikkeling, lijkt vooralsnog gecompliceerder te realiseren. De aanmeldingen die hiervoor zijn binnengekomen, bevinden zich nog in een pril stadium.

2.3 Water

Nieuwe Rivieren & Freude am Fluss

Door de aanleg van Nieuwe Rivieren is er een hoop “winst” te boeken. De winst heeft betrekking op onder andere extra ruimte voor recreatie, wonen aan het water, natuur en klei-, grind- of zandwinning. Daarnaast kunnen Nieuwe Rivieren dienen als ruggegraat voor ruimtelijke ontwikkeling. In veel gevallen kunnen Nieuwe Rivieren ook nog bijdragen aan de vergroting van de riviergeveiligheid.

De verandering in denken die aan dit vergaand uitgewerkte concept ten grondslag ligt, is dat water (en dus ook rivieren) niet iets is waarover je moet spreken in termen van bedreigingen, maar dat water iets is waar je in essentie veel plezier aan kunt beleven.

Bij de ontwikkeling van dit concept wordt samengewerkt met het Interreg-project “Freude am Fluss” onder leiding van prof. Smits (RU Nijmegen). In dat project staat ook het plezier met rivieren centraal. Dat plezier wordt binnen “Freude am Fluss” echter niet gerealiseerd door de aanleg van Nieuwe Rivieren, maar door het landinwaarts terugleggen van winterdijken, waardoor de uiterwaarden worden vergroot en daarmee de kansen voor aantrekkelijke functiecombinaties. Men zoekt naar geschikte locaties in Duitsland, Frankrijk en Nederland langs de rivieren de Rijn en de Loire.

Het debat over het concept is aangezwengeld door gesprekken met tientallen belangrijke spelers, zowel op lokaal, regionaal als nationaal niveau. Er zijn lezingen gehouden op symposia en artikelen geschreven en verschenen in de dagbladen Trouw en NRC-Handelsblad. Het tijdschrift Landwerk heeft een special uitgebracht met artikelen over Nieuwe Rivieren. Ook is er een tv-film voor de NCRV gemaakt die begin 2006 is uitgezonden. Verder zijn/worden er contacten gelegd met de Tweede-Kamercommissie voor Water. Nadere onderbouwing van het concept inclusief technische, rivierkundige en financiële implicaties heeft plaatsgevonden. De resultaten zijn vastgelegd in drie publicaties en twee korte flyers.

Voor een eerste concrete locatie (Betuwe) is Berenschot bezig met het formeren van een Ondernemend Gezelschap dat gaat werken aan de realisatie van een Nieuwe Rivier. Inmiddels is dit gezelschap twee maal bijeen geweest. In 2006 is intensief gewerkt aan het boek “Bouwen aan Nieuwe Rivieren”, dat voor vier voorbeeldlocaties (Zutphen, Ooijen-Wanssum, Arnhem en Veessen Wapenveld) laat zien dat Nieuwe Rivieren een belangrijke bijdrage aan de ruimtelijke kwaliteit kunnen leveren, betaalbaar zijn en ook nog flink bijdragen aan rivierveiligheid. Het is op 8 februari 2007 aangeboden aan leidende partijen rond rivierveiligheid en ruimtelijke kwaliteit alsmede aan vertegenwoordigers van de voorbeeldlocaties.

Zandgenoten

Centraal in dit concept staat de gedachte dat zandwinning geen doel op zich is, maar een afgeleide hoort te zijn van maatschappelijke doelen waarvan besloten is dat die gerealiseerd dienen te worden. Anders gezegd: zandwinning staat ten dienste van het realiseren van andere maatschappelijke doelstellingen. Er zijn twee situaties:

- a. Een maatschappelijk doel gericht op het tegengaan van verrommeling in de nabijheid van de stad;
- b. Een maatschappelijk doel gericht op het realiseren van bijzondere natuur en landschap.

Als voorbeeld voor de aanpak van een verrommelend stedelijk gebied is het oog gevallen op het gebied tussen Malden (Gelderland) en Molenhoek (Limburg). Daar is de Vereniging Bos en Kuil actief, die al jaren vecht tegen bebouwing tussen die twee plaatsen. Door gesprekken

met InnovatieNetwerk is de overtuiging gegroeid dat met een beetje bebouwing en ontzanding een fraaie structuur geschapen kan worden die ook goed bestand is tegen toekomstige claims op de ruimte. Arcadis is in het najaar 2006 door KNHM en InnovatieNetwerk gevraagd om een proces te organiseren dat moet leiden tot de realisatie van dit idee. Habiforum ondersteunt de Vereniging Bos en Kuil bij de transformatie van een protestclub naar een zich mee ontwikkelende organisatie.

Wat betreft het bijzondere landschap dat ontwikkeld zou moeten worden, is het oog vooral gericht geweest op een gebied bij Reuver (Meerlebroek). Dit gebied leek bijzonder interessant omdat het ook dienst zou kunnen doen als voorbeeld van Verhandelbare Ontwikkelingsrechten, een project van de Provincie Limburg, Habitura (een groene projectontwikkelaar) en Habiforum. Daardoor zou het project als het ware een “tweede motor” krijgen. Inmiddels is echter gebleken dat de gebiedscommissie aldaar zich vooral richt op het in stand houden van de landbouw. Habitura is echter wel enthousiast geraakt over het gedachtengoed achter Zandgenoten, en gaat mee op zoek naar een nieuwe locatie.

Rijke Delta

Voor het herstel van de natuurlijke estuariene dynamiek (w.o. de natuurlijke en landschappelijke) van de Zuidwest-Nederlandse Deltawateren zijn de verbindingen met de rivieren cruciaal. Deze verbindingen zijn tijdens de Deltawerken gedeeltelijk of helemaal afgesloten, waardoor de natuurlijke estuariene dynamiek sterk is afgenomen of verdwenen. Dit heeft een aantal ecologische, economische en sociale problemen met zich meegebracht. De hypothese is dat zonder goede verbindingen tussen deze wateren en de rivieren, de inspanningen voor estuaria herstel slechts beperkt zullen zijn.

Het concept triggert transitie van zowel fysieke als institutionele systemen. Het project raakt aan grote maatschappelijke belangen zoals de rivierwaterverdeling in Nederland, het gebruik van zoet water voor de landbouw, de drinkwatervoorziening in een grote en dichtbevolkte regio en de economische ontwikkeling in de Zuidvleugel. Het project werkt expliciet aan “zoet-zout-verbindingen” tussen en binnen instanties van de veelal gescheiden onderdelen rivieren, delta en Noordzee.

Het project is voorbereid in 2006 en start in januari 2007. Het is opgezet samen met het Bsik-programma “Leven met Water”. Er is een breed consortium gevormd, met deelnemers vanuit proces (VU Athena), kennis (WL Delft, Bureau Strooming, RIKZ) en beleid (provincie Zeeland, RWS). Er is gekozen voor een oriënterende (definitie)studie. Deze is erop gericht om het in of na 2007 een vervolg te geven met een good practice project/pilot.

2.4 Wonen en werken

Tuinenrijk

Op het platteland zijn twee belangrijke ontwikkelingen op gang gekomen: enerzijds stoppen boeren en anderzijds trekken burgers naar het

platteland. Dit biedt kansen, zowel op het vlak van de landschapsonwikkeling als ter verdere versterking van de agrarische structuur. Een verrassende en niet alledaagse combinatie die door velen als onmogelijk wordt ervaren. Tuinenrijk is geïnspireerd door het knooperf, een erftype dat kenmerkend is voor Twente. Knooperven zijn boerenerven die door middel van paden en beplanting met elkaar verbonden zijn. Het knooperf organiseert als het ware het landschap met zijn tentakels van routes en beplantingen en vormt op die manier het ordenend principe voor het buitengebied in Twente. De uitdaging in dit concept is om bedrijfsontwikkeling mogelijk te maken in een kleinschalig landschap, en om tegelijkertijd burgers kansen te bieden om op grotere knooperven te wonen en verantwoordelijkheid te nemen voor beheer en onderhoud van de karakteristieke beplanting die de knooperven verbindt.

Samen met de provincie Overijssel en de gemeente Tubbergen zijn in 2006 enkele locaties gezocht die als pilot kunnen dienen voor de realisatie van Tuinenrijk. Aan de eigenaren is gevraagd of we hun erf en gronden mogen lenen om fictief te gaan “rekenen en tekenen”. In september 2006 hebben de gedeputeerde van Overijssel en de wethouder RO van Tubbergen op bestuurdersniveau de zaken doorgesproken en groen licht gegeven voor het vervolg. De uitwerking van de drie voorbeelderven is eind 2006 gereed gekomen en zal begin 2007 in een publicatie worden vastgelegd.

Recreatie

De recreatiesector is economisch van groot belang en heeft ook een significante invloed op de kwaliteit van de leefomgeving. Tegelijkertijd is versterking van de sector hard nodig om de toenemende en vooral veranderende vraag naar recreatie op een duurzame wijze te kunnen verzorgen. Vooralsnog zijn de activiteiten vooral gericht op het ontwikkelen van een door ondernemers uit de sector recreatie aangestuurde InnovatieFaciliteit Recreatie (werktitel). De volgende innovatieopgaven zijn benoemd:

- Samenwerken binnen én buiten de sector,
- Echte vraagsturing,
- Omgevingskwaliteit stimulerende recreatie,
- Slimme bereikbaarheid,
- Imago.

De Stichting Recreatie KIC heeft een aantal gesprekken gevoerd met belangrijke spelers in het veld. Verder is er met een aantal van deze spelers uit bedrijf en beleid, een workshop gehouden. Conclusies daarvan waren:

- Er is urgentie om anders te gaan werken,
- Het voortouw ligt, mede vanwege hun marktkennis, bij ondernemers,
- De overheid dient kaders te stellen en eventueel faciliterend op te treden,
- De aanwezige partijen willen samen werken aan een andere werkwijze.

Inmiddels hebben drie vervolgsessies met ondernemers plaatsgevonden. Dat heeft geleid tot het Manifest van Hattem. Daarin verklaren recreatieondernemers dat zij de handschoen willen oppakken als het gaat om innovatie in hun sector. LNV heeft aangegeven samen met de

groep ondernemers een Innovatietafel te willen inrichten. Deze is in januari 2007 feestelijk door minister Veerman geïnstalleerd.

Nieuwe Dorpen

Centraal in dit concept staat de overgang van denken dat bouwen/wonen in het landelijk gebied slecht is voor het landelijk gebied naar denken dat bouwen/wonen juist de kwaliteit van het landelijk gebied in brede zin kan verhogen. Met kwaliteit worden zowel economische, sociale als fysieke aspecten bedoeld.

Het denken dat bouwen/wonen in het landelijk gebied positief kan zijn, is op zich niet nieuw, want het zit ook al verscholen in bijvoorbeeld het gedachtengoed van landgoederen. In dit soort rood-voorgroen-denken draait het echter maar om twee van de drie P's: *profit en planet*. Wat ontbreekt is de derde P van *people*. De aandacht voor deze derde P is echt nieuw aan Nieuwe Dorpen en komt tot uitdrukking in het feit dat het gaat om het ontwikkelen van sociale gemeenschappen die in principe voor alle bevolkingsgroepen (rijk én arm, wit én zwart, etc.) toegankelijk zijn.

Het debat over het concept is de afgelopen jaren breed gestimuleerd via symposia en artikelen in diverse bladen. Onderbouwing en uitwerking van het concept heeft plaatsgevonden, resulterend in een groot aantal publicaties, een bijdrage aan Twee Vandaag en een dvd. Daarmee is de ambitie om een maatschappelijk debat te stimuleren over nut en noodzaak van het concept gerealiseerd, en zouden onze activiteiten wellicht stopgezet kunnen worden. Onze ambitie gaat echter verder. We willen proberen op een concrete locatie stappen naar realisatie te zetten en de hindernissen daarbij samen met partijen uit de weg te ruimen. In Dantumadeel zijn verschillende stappen daarvoor gezet. Op andere locaties zijn gesprekken gevoerd die echter om verschillende redenen (nog?) niet geleid hebben tot verdere samenwerking, te weten Bunnik, Doetinchem, Hoekse Waard en Bellingwedde. In Brabant lopen nog gesprekken. Via de CASE-studie naar Wonen in zeer lage dichtheden die is uitgewerkt voor de provincie Flevoland, kan contact gelegd worden met die provincie. Bovendien zijn er ook diverse contacten rond het gedachtengoed van Nieuwe Marken. Bureau Vista heeft een ontwerp gemaakt voor Nieuwe Dorpen in het groene hart. Het ontwerp pakt goed uit voor de waterhuishouding, verfraait het landschap en zorgt ook nog eens voor huizen in de Randstad. De eindrapportage (inclusief flyer) verschijnt in het eerste kwartaal van 2007.

3DZ

In de eerste periode van InnovatieNetwerk hebben Zeeuwse jongeren zich gebogen over de vraag wat er zou moeten gebeuren om Zeeland in de toekomst aantrekkelijk te maken om te wonen en te werken. Door de Stichting Maatschappij en Onderneming (SMO), CREON Advies en de Hogeschool Zeeland (HZ) is een aanpak ontwikkeld om dat traject in goede banen te leiden. Die aanpak is door de jongeren zeer gewaardeerd. Ze vonden het ook zeer leerzaam. Daarom is aan STOAS en HZ gevraagd om te bezien of de gehanteerde aanpak kan

worden uitgewerkt tot een nieuw onderwijsconcept, en wel op een zodanige wijze dat dit nieuwe concept echt gebruikt gaat worden.

Met de nodige vertraging is een concepteindrapportage opgesteld met als titel “Plus+. Handreiking voor leren(d) innoveren”. Begin 2007 zal de rapportage worden afgerond en zal bekeken worden hoe deze het beste onder de aandacht van onderwijsgevendenden gebracht kan worden.

2.5

Overige activiteiten

Klimaatkeuken EU

Doel is niet in eerste instantie het (verder) ontwikkelen van één nieuw concept, maar het verkennen van de gevolgen van mogelijke klimaatveranderingen voor voedselproductie, energie en ruimtegebruik en het vandaaruit zoeken naar concepten om van die gevolgen kansen te maken. Gewerkt wordt met zogenoemde “klimaatextremen”, om daarmee een beter gevoel voor de effecten van klimaatverandering voor West-Europa te krijgen. Het project onderscheidt zich vooral van andere lopende activiteiten door de nadruk op de ontwikkeling van nieuwe concepten.

Stand van zaken

Er is een team geformeerd met als extern leider Marjon de Hond van KNMI/NOS. Verder zijn onder andere betrokken het Nederlands Instituut voor Oecologisch Onderzoek (KNAW-NIOO) en de Technische Universiteit Delft. De opzet is globaal als volgt:

- Het definiëren van een aantal extreme, maar wel plausibele klimaat-scenario's (warmer, kouder, natter, etc). Deze zijn vastgelegd in een powerpointpresentatie;
- Het bepalen van de gevolgen daarvan voor voedselproductie, energie en ruimtegebruik (inclusief bebouwing). Dit is globaal gebeurd tijdens een workshop met externe deskundigen. De workshop vond plaats op 16 november 2006. Een verslag is beschikbaar;
- Het zoeken naar oplossingen voor gesignaleerde knelpunten in de vorm van nieuwe concepten en bezien wat no regret-opties zijn (goed in ieder klimaatscenario). Op dit derde onderdeel ligt de nadruk. Dit komt in 2007 aan de orde.

Space Academy

Het gaat hier om een vooralsnog voor de buitenwereld onzichtbare organisatie die workshops organiseert waar je in de praktijk echt wat aan hebt. Centraal staat de gedachte dat je mensen competent moet maken om nieuwe kennis te kunnen vertalen naar hun eigen handelen. Pas dan hebben ze iets aan kennis. Samen met Habiforum en andere partijen ontwikkelen we gaandeweg een aanpak om dat voor elkaar te krijgen.

Inmiddels heeft een tweetal bijeenkomsten plaatsgevonden waarin ervaringen over dit onderwerp zijn gedeeld. Deze bijeenkomsten kunnen gezien worden als het begin van een *community of practice*.

Deelnemers (naast InnovatieNetwerk): WING, Habiforum, Transform, Leerarchitectuur. Er wordt samen opgetrokken met het thema Professionaliseren door leren.

2.6 Rapporten

- Singelgolf – Een nieuwe economische basis voor de landbouw en voor gebiedsontwikkeling door middel van golf (rapportnr. 06.2.143, december 2006)
- Over goede bedoelingen en hun schadelijke bijwerkingen – Essay over flexibiliteit, ruimtelijke ordening en systeemtheorie (rapportnr. 06.2.140, december 2006)
- Voortgangsrapportage ‘EU Climate Kitchen’ (December 2006)
- Voortgangsrapportage ‘Klimaatkeuken EU’ (oktober 2006)
- Persbericht ‘Singelgolf: golf als steun voor landbouw en landschap’ (26 september 2006)
- Voortgangsrapportage ‘Singelgolf’ (september 2006)
- Persbericht ‘Lage grondmobiliteit slecht voor stad én platteland’ (31 augustus 2006)
- Tijdelijke natuur – Advies over de juridische aspecten (rapportnr. 06.2.136, augustus 2006)
- Tijdelijke natuur – Advies over randvoorwaarden voor een succesvol proefproject (rapportnr. 06.2.135, augustus 2006)
- Tijdelijke natuur en beschermde soorten: permanente winst (rapportnr. 06.2.134, augustus 2006)
- Tijdelijke natuur, permanente winst (rapportnr. 06.2.133, augustus 2006)
- Naar een procesaanpak voor een Nieuwe Rivier (rapportnr. 06.2.137, augustus 2006)
- Netlandschap – Een concept voor landschap zonder landbouw (rapportnr. 06.2.126, juni 2006)
- Zelforganisatie en ruimtegebruik – Van open netwerken en gesloten gemeenschappen (rapportnr. 06.2.129, juni 2006)
- Een nieuwe rivier in park Lingezeegen, Stroming (in opdracht van en in samenwerking met InnovatieNetwerk), mei 2006
- Tuinenrijk – Waar knoopen de ontwikkelingskernen van het landschap zijn, tweede versie, door Karen de Groot en Ruut van Paridon (in samenwerking met InnovatieNetwerk), 2006
- Persbericht ‘Nut en plezier van een Nieuwe Rivier’ (6 april 2006)
- Nieuwe Dorpen, Academie van Bouwkunst, Groningen, 2006 (nr. 1)
- Voortgangsrapportage ‘Netlandschap: een ketenomkering georganiseerd’ (maart 2006)
- Vitaliteit van plattelandskernen – Een verslag van de bijeenkomst op 16 februari 2006 te Herpen, InnovatieNetwerk (in samenwerking met Laagland’ Advies)
- Voortgangsrapportage ‘Bos en Kuil’ (februari 2006)
- Voorbeelden van privaat landschapsbeheer zonder landbouw (rapportnr. 06.2.122, januari 2006)
- Grondmobiliteit (rapportnr. 05.2.118, december 2005)
- InnovatieNetwerk: grensverleggend vernieuwen in de groene ruimte, 2000-2005 (rapportnr. 05.2.116A, december 2005)

2.7

Media

- Meervoudig Ruimtegebruik (Groenten en Fruit, 15 december 2006)
- Veel bijval voor golf(L)links nieuwe stijl (RO magazine, 30 november 2006)
- Een hap uit de dijk en eilanden in het Lauwersmeer (Nederlands Dagblad, 28 november 2006)
- Veel water achter de dijk door klimaatverandering (Stentor Deventer Dagblad en Stentor Veluws Dagblad ed. Veluwe West, 25 november 2006)
- Hoe het water te keren? (Energieplantage) (Dagblad van het Noorden ed. Stad en Haren, 18 november 2006)
- Van polderen naar verbinden; de collectieve winst van vernieuwend ruimtegebruik (red. o.a. Hans Hillebrand) (Vastgoedmarkt, 31 oktober 2006)
- Natuur kan profiteren van de aanleg van golfbanen (Vastgoedmarkt, 31 oktober 2006)
- Golf & Natuur/Singelgolf: golfen tussen de koeien (Golfjournaal, nr. 47 2006)
- Nieuwe vorm van golf levert boer meer rendement (Agrarisch Dagblad, 29 september 2006)
- Milieuclub: meer ruimte voor golfers (Trouw, 28 september 2006)
- Natuur kan profiteren van aanleg golfbanen (Barneveldse Krant, 27 september 2006)
- Vaak gehoord op feestjes: Nederland wordt lelijk (Nieuw Dorp) (NRC Next, 26 september 2006)
- Plan voor golfbaan Kievitsveld (Stentor Veluws Dagblad ed. Epe-Vaassen, 5 september 2006)
- Singelgolf steunt boeren (Stentor Veluws Dagblad ed. Epe-Vaassen, 5 september 2006)
- Lage grondmobiliteit, hogere grondprijzen (Boerderij, 5 september 2006)
- Boeren houden grond veel te lang vast (Grondmobiliteit) (Cobouw, 1 september 2006)
- Prijs van landbouwgrond stijgt/Lage grondmobiliteit remt schaalvergroting (Agrarisch Dagblad, 1 september 2006)
- Cultuurlandschap vermalen tussen landbouw en (oer)natuur? (n.a.v. rapport "Zelforganisatie en ruimtegebruik") (Spil, nr. 4, augustus 2006)
- Ruimte voor tijdelijke natuur? (Grasduinen, 31 augustus 2006)
- Kom kees, het is maar tijdelijk... (Grasduinen, 31 augustus 2006)
- Nieuwe kansen voor buitengebied Ommen (Stentor Zwolse Courant ed. Zwolle/Stad, 10 augustus 2006)
- Nieuwe kansen voor buitengebied Ommen (Stentor Zwolse Courant ed. Vechtdal Ommen, 9 augustus 2006)
- Countryside Exchange in Ommen (Ommer Nieuws, 9 augustus 2006)
- Dorpsbewoners maken het dorp (Countryside Exchange) (Zorg & Welzijn, 2 augustus 2006)
- Ons geluk zit in een mooi landbouw/Nieuwe Rivieren bieden perspectief (Change Special, juli 2006)
- Singelgolf (GOLF Weekly, 12 juli 2006)

- Havennatuur (Tijdelijke natuur) (Weekblad Schuttevaer, 8 juli 2006)
- De economie van ander weer/Nieuwe Rivier (Vrij Nederland, 10 juni 2006)
- Waardevolle natuur, maar wel met opruimgarantie (Doen&Laten, nr. 2 2006)
- Kuilgesprek: eigenbelang en toekomstvisie (inz. Zandgenoten) (Gelderlander ed. Rijk van Nijmegen, 18 mei 2006)
- Sociëteit Noord-Beveland toont werkzaamheden (Countryside Exchange-programma) (Provinciale Zeeuwse Courant ed. Beveland, 13 mei 2006)
- Nieuwe multifunctionele rivieren denkbaar (Weekblad Schuttevaer, 13 mei 2006)
- Aanleg van nieuwe rivieren commercieel aantrekkelijk (Milieu Compact, 14 april 2006)
- Natuurlijk – Plattelanders (over Nieuwe Rivieren) (Haarlems Dagblad ed. Haarlemmermeer, 8 april 2006)
- TV Vandaag (over Nieuwe Rivieren) (Dagblad Tubantia ed. Haaksbergen, 8 april 2006)
- DVD ‘Nieuwe Rivieren – Levensaders voor de toekomst’ (NCRV-serie ‘Plattelanders’, afl. 12, uitzending d.d. 8 april 2006)
- Waterbeheer in de stad van de toekomst (H2O, 7 april 2006)
- Aanleg van nieuwe rivieren commercieel aantrekkelijk (Cobouw, 7 april 2006)
- Pinguïns kunnen vliegen (Algemeen Dagblad, 4 april 2006)
- Graafmachine aan het werk (inz. Tijdelijke Natuur) (BouwMachines, 4 april 2006)
- Tijdelijke natuur zorgt voor permanente winst (Landwerk, nr. 2, 2006)
- Ark van Noach (Freude am Fluss) (de Architect, 31 maart 2006)
- Witte schimmel (Nieuwe Dorpen) (ROM 3 (maart), 2006)
- Tijdelijke natuur (Nederlandse Staatscourant, 24 maart 2006)
- Tijdelijke natuur – De ecologische betekenis van braakliggende terreinen (Boomblad, nr. 1 (maart), 2006)
- Publiek-private onderneming gunstig (Agrarisch Dagblad, 15 maart 2006)
- Kies voor kwaliteit landschap (Het Financieele Dagblad, 14 maart 2006)
- Woonwensen (Het Financieele Dagblad, 14 maart 2006)
- Hier woont de rugstreppad (Tijdelijke Natuur) (Volkskrant, 11 maart 2006)
- Maak van braakliggende bouwgrond natuurgebied (Volkskrant, 11 maart 2006)
- Prachtig en prettig wonen aan een nieuwe rivier (NRC Handelsblad, 11 maart 2006)
- “Stemuitslag garantie voor openhouden Kuil” (Gelderlander ed. Rijk van Nijmegen, 9 maart 2006)
- Het laatste nieuws: Stichting Innovatie Veenkoloniën opgeheven (nieuwsbrief SIV, februari 2006)
- Visies en plannen van dorpsbewoners (Countryside Exchange) (Nieuwe Oogst Noord ed. Noord, 25 februari 2006)
- Geef bewoners en natuur de projectleiding (Het Financieele Dagblad, 20 februari 2006)
- Lezing Bos en Kuil/Invloed op woonomgeving (Regiodiek, 14 februari 2006)

- Bos en Kuil: lezing over inspreken (Gelderlander ed. Rijk van Nijmegen, 13 februari 2006)
- Oliewinning uit gras lokt Staatsbosbeheer (Leeuwarder Courant, 9 februari 2006)
- Nieuwe rivieren bieden kansen (Terra, 31 januari 2006)
- Samenwerken op het platteland (Countryside Exchange) (VNG Magazine, 27 januari 2006)
- Platteland nader in beeld (o.a. Nieuwe Rivieren) (Hoog en Laag, 25 januari 2006)
- Al het goede van het eiland in één logo (Countryside Exchange) (Provinciale Zeeuwse Courant ed. Beveland, 21 januari 2006)
- Gleanings (Glynwood Center, winter 2005)

3.

Duurzaam

Ondernemen

3.1

Inleiding

In 2006 zijn verschillende projecten afgesloten. Bij de onderstaande paragrafen over Glastuinbouw, Rundveehouderij en Zilte perspectieven worden deze expliciet genoemd. Daarnaast zijn de volgende projecten afgerond:

Sustainable Food Lab: De deelname van InnovatieNetwerk aan dit internationale netwerk van bedrijven, ngo's en kennisinstellingen in de afgelopen twee jaar heeft niet geleid tot concrete grensverleggende projecten. Om deze reden is besloten om de deelname niet te verlengen. Via een van de bestuursleden blijft er een verbinding met dit op zich interessante netwerk bestaan.

Agroclusters 2020: Kern van dit project is de noodzaak voor de agrarische sector van de omslag “van maken naar ontwerpen”, waarbij minder sterk dan nu wordt geleund op de binnenlandse productie van grondstoffen. De urgentie van deze omslag wordt voldoende onderbouwd in het in 2006 verschenen essay. In de projecten “Bioport” en “Internationale servicenetwerken (i.s.m SIGN) wordt concreet gewerkt aan deze omslag. De projecten “Zonneterp” en “Natuurlijke weerstand” worden inmiddels samen met SIGN respectievelijk Courage opgepakt. Dit is tekenend voor de praktijkfase waarin deze concepten momenteel verkeren. U vindt deze projecten onder de titels “Nieuwe nutsinfrastructuur” en “Weerbaar vee”.

Van de doorlopende projecten die in 2005 of eerder zijn gestart, is een aantal in 2006 in de realisatiefase gekomen. Dat geldt bijvoorbeeld voor Bioport, Buurderij, Zonneterp, Mariene Parken, Agrocentrum

Amsterdam, Eiwit uit gras en Innofisk. De helft van de projecten binnen Duurzaam Ondernemen is gestart in 2006.

Vooraf in samenwerking met SIGN zijn in 2006 relatief veel nieuwe projecten van start gegaan, onder leiding van de recent aangestelde SIGN-projectleider Peter Oei. Courage heeft de afgelopen jaren meer dan 10 grensverleggende projecten op de agenda gezet. De alliantie met Courage is in 2006 verlengd. Om de komende jaren resultaten in de praktijk te boeken, zal een indikking plaatsvinden tot 4-5 concepten.

Op verzoek van enkele partijen uit de vleeskalversector heeft InnovatieNetwerk voor deze sector een plan van aanpak laten opstellen voor een vernieuwingsorganisatie à la SIGN en Courage. Dat plan is besproken in de commissie kalfsvlees van het Productschap Vlees en Eieren. De opzet van een nieuwe organisatie zonder dat duidelijk is welke onderwerpen deze moet aanpakken, stuitte op bezwaren. Daarom wordt gekozen voor een gefaseerde aanpak waarbij eerst een innovatieagenda wordt opgesteld. Hiertoe zullen door InnovatieNetwerk en de vleeskalversector op 50/50-basis middelen beschikbaar worden gesteld.

In de akkerbouwsector is eveneens behoefte ontstaan aan een organisatie die grensverleggende vernieuwingen ontwikkelt en in de praktijk brengt, in een alliantie met InnovatieNetwerk. Tijdens een workshop met vertegenwoordigers vanuit de akkerbouw (LTO en HPA), InnovatieNetwerk en Wageningen UR zijn de ideeën hierover uitgewisseld. Vervolgens heeft de sector in principe voor een periode van drie jaar middelen beschikbaar gesteld. De invulling van de organisatie (werktitel: Kiemkracht) en de vorming van de alliantie met InnovatieNetwerk zullen in 2007 plaatsvinden.

3.2 Algemeen

Bioport

Kern van dit project is de transformatie van Mainport Rotterdam van een olie- en chemiehaven naar een aanvoer- en verwerkingshaven voor biograndstoffen en bio-energie. Daarbij kunnen andere havens, zoals Groningen en Terneuzen, met hun agrarisch achterland een aanvullende rol spelen in specifieke niches. Deze ontwikkeling heeft ingrijpende gevolgen voor agroketens binnen en buiten Nederland.

In 2006 is een eerste verkenning afgerond. Hierin wordt op basis van interviews en artikelen een wenkend perspectief geschetst voor een Bioport. Tevens worden drie ontwikkelingslijnen geschetst die realisatie van een Bioport dichterbij brengen. Vervolgens worden instrumenten aangereikt om tot realisatie van deze omslag te komen. Belangrijke elementen daarin zijn de rol van de regisseur en de oprichting van een Bioport Investment Fund.

Eind 2006 is de verankering van dit concept in een stroomversnelling gekomen doordat het Rotterdams Havenbedrijf het voortouw heeft genomen bij de realisatie van dit concept in zijn havengebied. Ook Groningen Seaports heeft het concept omarmd. Er wordt een consortium gevormd (bedrijven, kennisinstellingen en overheden), dat vervolgens een plan van aanpak voor een businessplan gaat opstellen. Belangrijke elementen daarin zijn het opzetten van ten minste drie pilots/innovatieprojecten binnen 2 jaar, het werven van fondsen, het

makelen en schakelen om partijen met elkaar te verbinden, innovatie, externe communicatie en het wegnemen van marktbarrières. InnovatieNetwerk blijft voorlopig als adviseur betrokken. Het Bioport-rapport zal begin 2007 aan de directeurs van de havens van Rotterdam, Groningen en Terneuzen worden aangeboden.

Agrocentrum Amsterdam

Het door InnovatieNetwerk ontwikkelde concept Agroparken - de ruimtelijke clustering van verschillende sectoren, gericht op het sluiten van kringlopen, transportbesparing en beter dierenwelzijn en -gezondheid en versterking van de ruimtelijke kwaliteit - is na een fel maatschappelijk debat op verschillende plaatsen opgepakt. Het Nieuw Gemengd Bedrijf in Noord-Limburg, de Happy Shrimp Farm op de Rotterdamse Maasvlakte en het project A1 corridor zijn sprekende voorbeelden. Het project Agrocentrum Amsterdam - de vestiging van een grootschalige cluster van varkenshouderij en glastuinbouw in een havengebied, waarbij kringlopen worden gesloten door samenwerking met naburige bedrijven (bijv. kunstmestproductie, afvalverwerkingsbedrijven) - is niet van de grond gekomen. Begin 2006 is InnovatieNetwerk gevraagd om de regie van dit proces op zich te nemen. InnovatieNetwerk heeft besloten om dit op te pakken als een laatste inspanning op dit gebied. Op basis van de ervaringen in de voorgaande jaren is gekozen voor een sterke focus: het vinden van een locatie en van investeerders. Hiertoe is een trekker uit het bestuurlijke circuit (Meijdam) en één uit het de ondernemershoek (Roemaat) ingeschakeld. Inmiddels is een locatie in zicht en doen enkele grote varkenshouders mee met de praktische uitwerking van het ontwerp en het investeringsplan, gebruikmakend van tal van studies die de afgelopen jaren mede in opdracht van InnovatieNetwerk zijn uitgevoerd. Tevens heeft overleg plaatsgevonden met een breed scala aan maatschappelijke organisaties. Met enkele van hen vindt een constructieve dialoog plaats over de milieu-, dierenwelzijns- en diergezondheidsaspecten. Het proces heeft zowel in de Tweede Kamer als in de pers tot veel aandacht geleid. De geluiden waren hierbij meerkleuriger (zowel afkeuring als instemming) dan bij de eerste presentatie van het agroparkenconcept in 2000.

Buurderijen

In februari 2006 zijn twee ontwerpen voor Buurderijen aangeboden aan minister Veerman. Deze ontwerpen waren in 2005 gemaakt in opdracht van InnovatieNetwerk. Een buurderij is een geheel nieuw type plattelandsonderneming. Op een Buurderij is plaats voor landbouw en voeding, zorg en welzijn, natuur en landschap, cultuur en onderwijs. Op een Buurderij is sprake van nieuwe financieringsmethoden. Functies die geld opleveren, worden verrekend met functies die geld kosten. Ook taken die nu nog bij de overheid rusten, worden deels door de Buurderij vervuld. Nieuw is ook dat burgers actief bij Buurderijen worden betrokken. Dat kan via deelname in de financiering, door mee te werken en/of door gebruik te maken van producten en diensten van een Buurderij. Het centrale organisatieprincipe van een Buurderij is wederkerigheid. De samenwerking is niet vrijblijvend. Daar staat tegenover dat deelnemers binnen een Buurderij ook daadwerkelijk invloed kunnen uitoefenen.

De publicatie van de rapporten heeft veel reacties opgeleverd. Er is kennelijk behoefte aan nieuwe organisatievormen waarin de menselijke maat voorop staat. De belangstelling blijkt in brede kring te leven. Zo hebben ondernemers belangstelling getoond, deels omdat ze in een situatie verkeren waarin de voorwaarden voor schaalvergroting en specialisatie ongunstig zijn en deels omdat men bewust kiest voor kleinschaligheid. Vanuit kringen rond natuur en milieu bestaat belangstelling omdat duurzaamheid op regionaal en lokaal niveau een centraal vertrekpunt vormt voor een Buurderij. In overheidskringen bestaat enthousiasme omdat men Buurderijen ziet als voorbeelden van bestuurlijke vernieuwing. Ook groeit het besef dat landbouw veel meer is dan louter het op economische wijze produceren van voedsel. Landbouw kan ook worden opgevat als een rijke bron van zingeving. Zorglandbouw is daarvan een fraai voorbeeld, maar er liggen ook kansen op het terrein van cultuur, kunst en onderwijs.

In 2006 zijn de inspanningen er vooral op gericht geweest om concrete initiatieven voor Buurderijen van de grond te krijgen en te ondersteunen. Zo is in de Haarlemmermeer een identificatieopdracht uitgevoerd die tot een tweetal initiatieven heeft geleid. Beide initiatieven zijn afkomstig van ondernemers. Gaandeweg zijn hier ook andere partijen bij betrokken geraakt. Bij de vormgeving van de initiatieven is voortdurend contact onderhouden met de gemeente Haarlemmermeer. Bij een van de initiatieven speelt verder het SGN (Stallingsfonds Glas-tuinbouw Nederland) een belangrijke rol vanwege het grondbezit. Ook op Schouwen-Duiveland is sprake van een concreet initiatief. In de loop van het jaar is gewerkt aan een intentieovereenkomst waarin de verschillende partijen hun ambities hebben verwoord. De concrete uitwerking staat gepland voor de eerste maanden van 2007.

Ook in de Gelderse Vallei zijn meerdere initiatieven van de grond gekomen. De organisatie van een workshop in mei 2006 heeft ertoe geleid dat er inmiddels enkele concrete voorstellen op tafel liggen van nogal uiteenlopende aard. Positief is dat het zonder uitzondering initiatieven zijn die vanuit de regio zelf tot stand zijn gekomen.

De ervaringen in het afgelopen jaar hebben ook geleerd dat enthousiasme weliswaar noodzakelijk is voor realisering van een Buurderij, maar dat dit niet voldoende is. In verschillende opzichten is sprake van spanning op institutioneel terrein. Dat geldt bijvoorbeeld voor nieuwe functiecombinaties die niet overeenstemmen met de functies zoals die in bestemmingsplannen en streekplannen zijn omschreven. Bovendien worden op een Buurderij activiteiten ontplooid die men vaak ongewenst vindt in het buitengebied. Ook de overheveling van bevoegdheden naar Buurderijen blijkt een probleem te vormen. Dat geldt bijvoorbeeld ten aanzien van het beheer van natuurgebieden. Op het terrein van financiering blijkt verrekening van profijtelijke en verliesgevende functies moeilijk. Hetzelfde geldt wanneer een systeem van premies en heffingen wordt ingevoerd. Dat blijkt al gauw op gespannen voet te staan met regelgeving op belastingterrein.

Om al deze redenen is als inzet gekozen om rond de realisering van enkele Buurderijen een experimenteel kader te scheppen. Doel daarvan is om aan de hand van enkele pilots in de praktijk de merites en beperkingen van een Buurderij te verkennen alsmede de voorwaarden te leren kennen waaronder Buurderijen succesvol kunnen zijn.

Eveneens is in 2006 een studie uitgevoerd naar enkele organisaties

waarin met nieuwe principes reeds ervaring is opgedaan. Dergelijke ervaringen kunnen worden benut bij de verdere uitwerking en vormgeving van Buurderijen. Het rapport hierover zal in 2007 verschijnen.

Mariene Parken/Seawing

De huidige samenleving vraagt nieuwe oplossingen voor problemen op het gebied van energievoorziening en aquatische (food en non-food) productie. Door een toenemende druk op de beschikbare hulpbronnen dient dit zoveel mogelijk op een duurzame wijze te gebeuren. Daarbij neemt ook de vraag naar energie en aquatische producten toe. Tegelijk is de beschikbare ruimte op land nabij de afzetmarkt beperkt voor de ontwikkeling van nieuwe bestemmingen of bedrijvigheden. Vanuit dit vertrekpunt is InnovatieNetwerk in 2001 gestart met het project “Mariene Parken”, dat symbool staat voor het streven naar meervoudig ruimtegebruik op zee, op een duurzame wijze en met een combinatie van meerdere functies. Hiermee kunnen nieuwe markten worden aangeboord. Onder deze noemer zijn diverse activiteiten uitgevoerd, zoals de verkenning “Zee in zicht” in samenwerking met Stichting Toekomstbeeld der Techniek, die een aantal innovatieve ideeën heeft opgeleverd. Ook verscheen het rapport “Mariene Parken”, waarin de mogelijkheden voor multifunctionele drijvende constructies centraal stonden. In 2005 zijn we aan de slag gegaan met één van die ideeën, namelijk Seawing, een drijvend platform waarin windenergie en golfenergie worden gecombineerd met de productie van aquatische biomassa op zee. Na een aantal gesprekken en workshops met bedrijven in de offshore, de energie en de aquacultuur bleek dat dit concept pas op lange termijn economisch haalbaar te maken is.

Begin 2006 is besloten om in het kader van “Mariene Parken” een aantal opties voor de middellange termijn te verkennen, aanhakend bij de ontwikkeling van windmolenparken op zee en het hergebruik van olie- en gasplatforms bij uitgeputte velden. Via gesprekken en een ontwerpatelier, waarin bedrijven, ngo's, overheden en kennisinstellingen deelnamen, zijn we tot enkele meer haalbare ontwerpen gekomen. Eén ervan is visproductie in kooien die aan boorplatforms worden bevestigd, met enkele honderden meters daaromheen een ring waar algen, wieren en mosselen worden gekweekt. Zo ontstaat een zelfreinigend systeem. Er zijn mogelijkheden voor koppelingen met energieproductie (wind of golf). Een doorbraak in dit project is het aanbod van een offshore bedrijf om een platform bij een leeg gasveld ter beschikking te stellen voor experimenten met dit systeem. Dit platform bevindt zich enkele kilometers uit de Nederlandse kust. Tevens is contact gelegd met onderzoekers uit Duitsland, aangezien daar praktische ervaring bestaat met onderdelen van dit systeem.

Grootschalige kweek van zagers

Zagers worden reeds lang gebruikt als aas bij de zeehengelsport. Ze kunnen echter tevens bijdragen aan een duurzaamheidssprong in de viskweek, waar de achilleshiel bestaat uit het gebruiken van vismeel als visvoer. Topsy Baits ontwikkelde een procedé waarbij plantaardige grondstoffen met een “vleugje zager” prima als visvoer kunnen dienen. Dit vraagt echter tevens een schaalessprong in de teelt van zagers. InnovatieNetwerk heeft, samen met de provincie Zeeland, geïnvesteerd

in een verkenning van de opschalingsmogelijkheden van zagerkweek op agrarische bedrijven. Dit heeft uiteindelijk geleid tot de opening van een pilot op een akkerbouwbedrijf door gedeputeerde Poppelaars en Ger Vos. De betrokkenheid van InnovatieNetwerk bij dit project is hiermee afgerond. Gelet op de toenemende belangstelling van agrariërs en de overwonnen bestuurlijke weerstand op gemeentelijk niveau, is de verwachting dat dit experiment zich gaat verbreden.

Zilte landbouw en natuur

Een belangrijke belemmering voor het benutten van zilte gronden ligt in de strikte scheiding van landbouw en natuur. Deze is met name manifest in overheidsbeleid (zoals de ruimtelijke ordening) en bij betrokken instanties. Zo zijn experimenten met zilte landbouw in natuurgebieden niet toegestaan (terwijl juist buitendijks goede combinaties mogelijk zijn) en is de zilte natuur binnendijks beperkt tot de gebieden die voor de traditionele landbouw marginaal zijn. De traditionele ontwikkeling van landbouw en natuur gebeurt dan ook via gescheiden circuits, eerder tégen elkaar dan mét elkaar.

Dit project is bedoeld om kansen te creëren via een gezamenlijke ontwikkeling van zowel landbouw als natuur, met wederzijds voordeel. Als dit concept slaagt, kan het een flinke impuls geven aan zilte ontwikkeling en daarmee een bijdrage leveren aan het benutten van de zilte gronden van de toekomst.

Het conceptrapport is bijna afgerond. De meeste kansen voor samengaan van zilte landbouw en natuur liggen bij de begrazing van zilte - vaak buitendijkse - natuurterreinen. Vlees kan als regionaal kwaliteitsproduct verkocht worden. In het buitenland gebeurt dat al, maar in Nederland komt het nog op de gewone markt terecht, wat een gemiste kans is.

Nieuwe mogelijkheid is de zogenoemde “pluknatuur”: oogst uit “natuurlijke gebieden” en het “eetbare landschap”. Uitdaging voor het ontwerp is dat ze een impuls geven aan de natuur, maar niet de restricties met zich meebrengen van de bestemming natuur. Integrale gebiedsontwikkeling is voorwaarde voor realisatie.

Voorstel is om in een proefgebied de mogelijkheden te onderzoeken, bijvoorbeeld in de vorm van een ziltgoed - een zout landgoed. Voorwaarde daarbij is dat gemeenten het gebied meervoudig bestemmen, zodat er in de inrichting flexibel met functies omgegaan kan worden en de regelgeving niet als hindermacht fungeert. Dit voorstel wordt meegenomen in een bredere overweging, die InnovatieNetwerk in 2007 wil maken over zijn inzet in “het zilte”.

Markttrends zilte productie

Er is momenteel een kleine markt voor zilte producten, waarbij het veelal gaat om producten die in het topsegment worden aangeboden. Om de productie in zilte gebieden te kunnen stimuleren, moet er beter zicht komen op de mogelijkheden voor de markt. Juist voor deze sector, die nog in een pioniersfase zit, is het zaak om naar de langere termijn te kijken. Centrale vraag in dit project is: hoe wil de markt zilte productie in Nederland ontwikkelen?

Omdat het om de langere termijn gaat, is gekozen voor een expertsessie met marktpartijen en zijn de uitkomsten vervolgens met stakeholders besproken. Een eerste conceptrapportage op hoofdlijnen is gemaakt. Opvallend is dat bij marktpartijen verzilting nog nauwelijks een issue is: er is nauwelijks sense of urgency. Daarom zijn ook geen indicaties boven tafel gekomen over concrete productiemogelijkheden voor zilte gewassen op de langere termijn, anders dan de bestaande. Wel is door deskundigen een groot aantal soorten gewassen geïdentificeerd die in zilte omstandigheden economische potenties hebben. Die zijn als afzonderlijke teelt geschikt om de bedrijfsvoering te verbreden. Hoewel ideeën zijn aangeleverd voor kansen voor afzonderlijke markten, zien de partijen vooral heil in de combinaties met andere, al of niet zilte, productievormen die nu al duidelijke urgentie en markt kennen. Viskweek is daar een voorbeeld van. De productie van gewassen is dan onderdeel van een bredere ontwikkeling. Hiervoor zijn enkele modellen beschreven. Realisatie hiervan kan bijdragen aan de plattelandsontwikkeling in verzilte gebieden.

Zilte ProefTuin

Klimaatverandering en zeespiegelrijzing zullen niet alleen een hogere druk uitoefenen op de veiligheid van de Nederlandse kust en de veiligheid rond de rivieren, maar zullen op veel plaatsen onvermijdelijk leiden tot een toenemende verzilting. Er is een transitie nodig van het huidige vechten tegen verzilting naar het meegaan met en het benutten van de kansen die door de verzilting ontstaan. Zilte landbouwproductie verdient speciale aandacht omdat hier flinke vooruitgang is te boeken, zowel voor het waterbeheer (meegaan met water) als voor de landbouw zelf (diversificatie, verbreding). Het biedt tevens mogelijkheden voor versterking van de regionale identiteit (water, zilt) en kan basis zijn voor multifunctionele groene of groen-rode ontwikkeling (wonen, recreatie, educatie).

De Zilte ProefTuin is de uitwerking van een duurzame ontwikkelingsstrategie gebaseerd op een balans tussen landschap, water en economie. In beginsel is de Zilte ProefTuin een spannende combinatie van twee door architectenbureau LvBK ontwikkelde concepten: de Kwelkwekerij en Flow Food. De Zilte ProefTuin is een nieuwe landschapstypologie, gebaseerd op de perspectieven van opkwellend of instromend zout water. Op een duurzame, innovatieve wijze wordt hier geëxperimenteerd met de teelt van zilte gewassen (tuin) en wordt de afname (proef) van zilte gewassen gecommuniceerd aan een breed publiek (particulieren, bedrijven en overheden), bijvoorbeeld door een restaurant op locatie. Het maakt de verbanden tussen (zilt) water, productie, voedsel en landschap zichtbaar, voelbaar, proefbaar en genietbaar. De Zilte ProefTuin is daarmee een platform voor duurzame ontwikkeling van zilte teeltmethoden gericht op ondernemers en publiek.

In 2006 is, na een ziltreis, interviews en bezoeken op locatie, een uitgewerkt ruimtelijk concept voor de Zilte ProefTuin uitgewerkt. Daarin is een reeks inspirerende typologieën verrat, waarin een waaier aan mogelijkheden en locaties wordt getoond. Deze is verrat in een tussenproduct en besproken met de Zilte ProefGroep. Er ligt een sterk onderscheid tussen verzilting aan en bij de kust (meer zichtbaar en be-

leefbaar) en die landinwaarts in de poldergebieden (onzichtbaar, geen beleving). Daarnaast hebben regio's een sterk verschillende attitude. Voor de realisatie van een Zilte ProefTuin is belangrijk wie de leidende partij is: een organisatie als een waterschap, een ondernemer of een particulier? Op basis daarvan is gewerkt aan een (globale) kansenkaart, die in ruwe vorm gereed is gekomen.

Tegelijk is ook de volgende fase ingezet, die oorspronkelijk pas in 2007 aan bod zou komen: partijen die op enkele locaties een concrete Zilte ProefTuin willen realiseren.

Er is opdracht verleend aan Bass & Gill voor een Zilte ProefTuin Maasvlakke, een offerte gevraagd voor een uitwerking op Texel en er zijn contacten gelegd in Groningen en de Haarlemmermeer.

InnoFisk (nationaal en internationaal)

Vanaf de jaren zeventig neemt de teelt van vis, schaaldieren en kreeftachtigen toe, maar daarmee helaas ook het aantal bezwaren ten aanzien van deze teeltvormen. Er wordt melding gemaakt van ernstige milieuverontreiniging, overmatig antibioticumgebruik, uitbraken van ziekten en aantasting van de biodiversiteit en natuurlijke biotopen. Er wordt gewaarschuwd voor het invoeren van genetisch gemodificeerde zalm. De gesignaleerde problemen, maar ook de tegenvallende kwaliteit van de producten en hun prijsontwikkeling, vormen aanleiding om naar alternatieven om te zien.

Het concept InnoFisk is oorspronkelijk gelanceerd om visteelt te bedrijven aan boord van een op zijn plaats gefixeerd gesloten systeem (een niet-varend schip of een drijvende container of bak). Centraal in het concept staan enkele belangrijke uitgangspunten die in deze vorm van aquacultuur moeten worden gehanteerd en die zelfs algemeen als standaard in de visteelt zouden moeten gelden (een soort Aquaculture Stewardship Council). Het betreft de volgende uitgangspunten:

- **Op het terrein van dierenwelzijn:** creëer voldoende bewegingsruimte voor de vis, minimaliseer stress.
- **Op het terrein van milieu:** voorkom milieuverontreiniging, pas geen diergeneesmiddelen en schadelijke chemicaliën toe, maak optimaal gebruik van natuurlijke hulpbronnen, sluit zoveel mogelijk stofkringlopen en zorg voor optimale voederconversie.
- **Op het terrein van biodiversiteit:** voorkom het ontsnappen van gekweekte vis naar natuurlijke populaties, gebruik geen of zo weinig mogelijk vismeel en visolie van gevangen wilde vis als visvoer.
- **Op het terrein van de consument:** produceer hoogwaardig (lekker) visvlees, voldoe aan alle wettelijke normen, zorg voor een transparante keten, ontwikkel een betrouwbaar keurmerk.

Een ander belangrijk uitgangspunt van het concept is dat niet-grondgebonden activiteiten (zoals visteelt) niet op het land dienen te worden uitgevoerd, gelet op de toenemende schaarste aan ruimte.

Het concept ontwikkelt zich langs een aantal verschillende lijnen.

1. **Generieke haalbaarheid van het concept (InnoFisk).** De Stichting Dreamstart heeft een eerste studie uitgevoerd naar de technologische haalbaarheid van dit concept waarmee mogelijk op een alternatieve wijze vis kan worden geteeld. Om het concept te kunnen doorrekenen, is gekozen voor de teelt van zalm als modelsysteem. Er is immers veel kennis over de teelt van zalm. Dit geeft de

mogelijkheid de basistechnologieën voor realisatie van het concept in de vorm van unit-operations door te rekenen op massabalans, efficiëntie en investeringskosten. Kijkend naar de technologische haalbaarheid van het InnoFisk-concept, kan worden geconcludeerd dat het concept in grote lijnen technisch haalbaar is. Gelet echter op de operationele kosten, de vereiste investeringen en de verwachte inkomsten in de eerste drie jaren, is het InnoFisk-concept op dit moment commercieel niet haalbaar.

2. Ontwikkeling unit-operations binnen het concept.

- a. Als alternatief voor viseiwit dat in het visvoer wordt verwerkt, werd in de haalbaarheidsstudie voorgesteld om **Single Cell Protein (SCP) uit methaan** te gebruiken. Dit proces is nader uitgewerkt onder de naam Susteine. Het is technisch en in principe ook economisch haalbaar om Susteine uit methaan te produceren. Het realiseren van dit deel van het concept blijkt echter op de investeringskosten stuk te lopen. Het is misschien mogelijk om dit eiwit op economisch beter renderende wijze uit biogas te produceren, waarmee het een alternatief kan zijn voor soja. Het krijgt daarmee in eerste instantie een vervolg binnen het concept Veehouderij zonder soja (zie verderop in dit jaarverslag).
- b. Elders wordt geclaimd dat het nu economisch haalbaar is om **alternatieven voor visolie** fermentatief te produceren.

3. **Ontwikkeling van draagvlak en “supportive measures”**. Alvorens het concept over de volle breedte kan worden uitontwikkeld en toegepast, is er nog een lange weg te gaan. Hiervoor zijn activiteiten ontplooid om nationale en internationale overheden aan te zetten om aquacultuur, met de uitgangspunten van het concept InnoFisk, te willen ondersteunen, zowel via onderzoek als via fondsen om nieuwe kennis beter te kunnen implementeren. Het is gelukt om meerdere landen binnen Europa een EUREKA umbrella te laten ondersteunen. Pogingen om stimuleringsgelden van de Europese Commissie te mobiliseren via een SSA (Strategic Support Action) zijn gestrand. Anderzijds is voorgesteld vanuit COST om een gezamenlijke COST/EUREKA brokerage event te organiseren. Spanje heeft zich aangemeld om dit event te hosten. Om deze acties bestuurlijk onder te brengen, is de basis gelegd voor een stichting onder de naam “InnoFisk Foundation”. Ten slotte is er overleg gaande om de activiteiten van het InnovatiePlatform Aquacultuur met die van de InnoFisk Foundation te verenigen en om te bezien of het vervolg van dit Europese traject kan worden ondergebracht bij Transforum.

InnoFisk-pilot Volendam

Wie paling zegt, zegt Volendam. Iedereen kent nog de stalletjes met overheerlijke gerookte paling. Vers gevangen in het IJsselmeer. De palingvisserij verdwijnt echter. IJsselmeerpaling eten aan de haven van Volendam is bijna geschiedenis. De visserijsector sterft een langzame dood, de haven loopt leeg en de werkloosheid is toegenomen. Het verdwijnen van de visserijsector in Volendam heeft niet alleen directe gevolgen voor de mensen die actief zijn in deze sector, ook de haven wordt als toeristische trekpleister steeds minder aantrekkelijk. Iedereen is het erover eens dat de visserij zoals zij was, niet terug zal komen. Maar er is een alternatief. Volendam wil de geschiedenis voor

een deel doen herleven en zijn schepen in de haven houden. Dan krijgt de haven weer de aantrekkingskracht van vroeger. Er is dan echter wel een verschil: de schepen zullen niet meer varen, maar worden gebruikt om vis (ook paling) in te kweken op de manier die in het concept InnoFisk van InnovatieNetwerk wordt beschreven.

Door toepassing van het InnoFisk-concept in de haven van Volendam worden bovengenoemde problemen op meerdere manieren verholpen:

- Men stapt over van visserij naar duurzame visteelt,
- Er wordt werkgelegenheid gecreëerd in de hele visketen (teelt, verwerking, verkoop en distributie),
- De haven krijgt een nieuwe functie en trekt opnieuw toeristen aan.

Momenteel is een concepthaalbaarheidsstudie van de pilot opgeleverd. De auteurs stellen vast dat met betrekking tot de technische haalbaarheid er geen noemenswaardige belemmeringen zijn die de teelt van vis aan boord van een kotter in de weg staan. Twee technisch-wetenschappelijke aspecten moeten echter nader worden onderzocht voordat ze in de praktijk kunnen worden toegepast:

- Werken met twee verdiepingen van kweekbassins op één schip (bouwtechnisch probleem): aanvullend onderzoek naar de juiste belichting en stabiliteit van de kweekbassins is noodzakelijk.
- Combinatieteelt. Op langere termijn zou men kunnen overwegen om meerdere vissoorten of vis en schaaldieren te kweken in 1 bassin. Aanvullend onderzoek naar gepaste diersoorten voor kweek in eenzelfde kweekomgeving is gewenst.

Door de in 2005 opengestelde saneringsregelingen van het ministerie van LNV zijn er verschillende kotters in de verkoop tegen aantrekkelijke prijzen. Het aanbod aan saneringsschepen neemt nu snel af en een besluit over aanschaf zal snel moeten worden genomen. De aanschaf van een saneringskotter drukt de investeringskosten, waardoor visteelt aan boord van een schip commercieel relatief aantrekkelijk wordt.

De selectie van de te kweken vissoort(en) moet weloverwogen plaatsvinden en is cruciaal voor de winstgevendheid van het concept. Daarbij moeten verschillende factoren in de overwegingen worden meegenomen. De belangrijkste zijn: marktpotentie, aanwezige teeltkennis, snelheid waarmee een marktrijp gewicht wordt bereikt, duurzaamheid, diversificatie en toegestane kweekdichtheid. Verder is het voor Volendam belangrijk om weloverwogen te besluiten of men zoetwater- of zoutwatervissen wil kweken.

De wet- en regelgeving voor het kweken van vis aan boord van een schip is zeer complex en vereist de nodige expertise en ervaring. Men heeft te maken met wetten en richtlijnen van lokale, nationale en Europese overheden. De beslissing om het schip binnen dan wel net buiten de haven te leggen, heeft directe gevolgen voor de te volgen wet- en regelgeving en men heeft in de afzonderlijke gevallen met verschillende instanties te maken. Er is beeldmateriaal ontwikkeld waarmee het concept binnen en buiten Volendam kan worden gepropageerd.

3.3

Subthema Glastuinbouw 2025

In 2006 is de samenwerking met het bedrijfsleven via SIGN weer opgepakt. Deze was als gevolg van de crisis in de belangenbehartiging enige tijd opgeschort. Henk van Oosten nam als projectleider in 2006 afscheid en Peter Oei is zijn opvolger. In het kader van deze herstart is een serie nieuwe projecten op de rit gezet, terwijl enkele projecten, m.n. op energievlak, zijn voortgezet. Het laatste vooral omdat de glastuinbouw een belangrijke bijdrage kan leveren aan de noodzakelijke energietransitie in ons land.

SIGN en InnovatieNetwerk hebben in 2005 het initiatief genomen tot het opstellen van een clusterbrede innovatieagenda, toen in de context van de FES-gelden en het benoemen tot sleutelgebied door het Innovatieplatform. Inmiddels heeft dit geleid tot de oprichting van een Stichting Flowers en Food, waarin de verschillende geledingen van het cluster vertegenwoordigd zijn.

Kas als Energiebron

De door SIGN en InnovatieNetwerk ontwikkelde omslag in denken van de glastuinbouw als energieverzorgende naar een producent van energie heeft in de praktijk gestalte gekregen via de opening van de pilot door de heer Lubbers met Stef Huisman in Bergerden op 24 mei 2006. De Kas als Energiebron heeft een brede innovatiebeweging op gang gebracht. Variërend van de uitwerking van businessmodellen voor een tuinbouw/landbouw als prominente speler in het energiedomein, als de koppeling van kassen aan huizen via het “Zonneterp”-project. Activiteiten die nodig zijn om het concept van de Kas als Energiebron daadwerkelijk te laten leiden tot veranderingen op systeemniveau. Bij een deel van deze vervolgactiviteiten is InnovatieNetwerk in de lead, m.n. daar waar het gaat om ingrijpende veranderingen. Maar daarnaast is er een groot aantal door andere partijen, bijvoorbeeld Transforum, geëntameerde activiteiten. Het Project Kas als Energiebron zelf wordt door InnovatieNetwerk als afgerond beschouwd. De leiding van het vervolg berust bij een Stuurgroep met vertegenwoordigers van overheid en bedrijfsleven.

Agro Power

Hoe kan de landbouw de omslag maken van grootverbruiker van energie naar producent van energie? Is het mogelijk dat de landbouw direct stroom levert aan eindgebruikers, zonder tussenkomst van de reguliere energiebedrijven? Kortom: kan de landbouw een nieuwe, betekenisvolle speler worden op het vlak van energielevering?

De uitwerking omvatte o.a. een ander businessmodel: de landbouw als verwerker van reststromen biomassa om energie op te wekken. Realisatie van dit businessmodel stuit vooralsnog op rigide regelgeving rond afval, ruimtelijke ordening en aanwending van digestaat.

In 2006 heeft InnovatieNetwerk samen met Courage en SIGN opdracht gegeven om nieuwe afzetmogelijkheden voor door agrariërs opgewekte stroom te onderzoeken. Dit kan zowel stroom uit biogasinstallaties (veehouders, akkerbouwers) als van WKK's (warmtekrachtkoppelingen) uit de glastuinbouw zijn. In samenwerking met de nieuwe WKK Coöperatie Glastuinbouw zijn in 2006 rekenmodellen ontwikkeld.

Een spin-off van dit project "Agro Power" is dat nu minimaal twee commerciële partijen aan de slag gaan met het direct vermarkten van stroom van tuinders en akkerbouwers aan afnemers (zonder tussenkomst van de energiebedrijven).

Vanwege het afschaffen van de MEP-subsidies voor duurzaam opgewekte stroom is het noodzakelijk om de bij de stroomproductie vrijkomende warmte eveneens waarde te geven. Dit is mogelijk door co-siting, bijv. alcoholdestillatie in combinatie met mestvergisting en stroomopwekking. Ook de omslag van betalen voor covergistingproducten naar het ontvangen van een verwerkingsfee is een optie, waar echter tal van wetgevingsaspecten mee samenhangen.

Een tweede spin-off van dit project is de interesse die de initiatiefnemers van een grote mestvergister bij Agriport/A7 hebben voor het ontwikkelde concept, waardoor ze ondanks het verdwijnen van de MEP-subsidie weer nieuwe mogelijkheden zien om hun ambities te realiseren.

Nieuwe nutsinfrastructuur/Zonneterp

Hoe buigen we verschillende niet-duurzame nutssystemen om naar een duurzame nutsinfrastructuur? Water, elektra, warmte, koeling, CO₂, afval en stikstof zijn aspecten waarvoor InnovatieNetwerk en SIGN nieuwe concepten hebben ontwikkeld ten behoeve van een nieuwe nutsinfrastructuur: de Zonneterp.

In 2006 zijn verschillende activiteiten uitgevoerd: de "Zonneterp"-haalbaarheidsstudies (in Huissen, Nieuwveen, Westland, Dantumadeel), het Wervend document voor duurzame nutsinfrastructuur voor de Zuidplaspolder, de twee voorbeeldprojecten van elk 64 hectare in de Zuidplaspolder, de begeleiding van de tender waarmee de glastuinbouw concurreert met de energiebedrijven voor de levering van warmte aan 2700 woningen, de duurzaamheidsvisie Zuidplaspolder. Het gaat hier om grootschalige implementatie van het "Zonneterp"-concept in de praktijk.

De combinatie tussen glastuinbouw en huizen noodzaakt nog meer dan voorheen een aantrekkelijke vormgeving van kassen. Voor de belangenorganisaties is een presentatie gemaakt over Ruimtelijke kwaliteit en glastuinbouw.

Waardevolle grondstoffen uit planten

De transitie betreft hier een tuinbouw die niet louter gebaseerd is op de levering van voedings- of sierteeltproducten, maar die tevens een nieuwe economische basis krijgt via de productie en winning van hoogwaardige ingrediënten.

Gesloten kassen bieden uitstekende mogelijkheden om onder geconditioneerde omstandigheden en afgesloten van omgevingsinvloeden,

hoogwaardige grondstoffen te produceren. Een voorbeeld is de productie van natuurlijke kleurstoffen, die met behulp van membraan-technologie gezuiverd worden.

SIGN heeft een paar jaar geleden de mogelijkheden voor farmaceutische eiwitten gescreend. Die bleken slechts beperkt aanwezig. Eind 2006 is het “Alloksys”-rapport opgeleverd, waaruit blijkt dat het technisch mogelijk is om planten genetisch te modificeren en om daaruit, naar verwachting, waardevolle eiwitten te kunnen produceren. Die ontwikkeling kan echter alleen onder streng gereguleerde omstandigheden plaatsvinden, met een sterke aandacht voor de maatschappelijke opinies over genetische manipulatie. Het onderwerp wordt in 2007 verlegd naar planten die al van nature waardevolle inhoudsstoffen produceren.

Visteelt in kassen

Visteelt in kassen is te beschouwen als een uiting van meervoudig ruimtegebruik en bevat tevens elementen van het agroparkdenken (het sluiten van kringlopen). In het concept wordt dubbel gebruikgemaakt van de ruimte in een kas, waarbij niet alleen groenten, bloemen of fruit worden geproduceerd, maar tevens waardevolle zeevisproducten.

In 2006 is de Happy Shrimp Farm geopend door minister Veerman. Dit mede in samenwerking met InnovatieNetwerk uitgewerkte concept en het daarop gebaseerde bedrijf gaat gamba's produceren op restwarmte van de E.ONcentrale. Dezelfde ondernemers hebben het rapport “Breekwater” opgeleverd, een verregerende clustering van algenteelt, decoratieve zeedieren en andere eetbare zilte producten. Er is veel kennis aanwezig die breder beschikbaar wordt gemaakt. In 2006 is een project gestart om de mogelijkheden voor gecombineerde planten en visteelt te bestuderen met als doel ook de realisatie op die locatie.

Internationale servicenetwerken voor bloemen en planten

In voorgaande jaren heeft InnovatieNetwerk enkele visies ontwikkeld aangaande het versterken van de internationale regio van de tuinbouw in internationale servicenetwerken. Daarbij is ook gekeken naar op grote afstand (maar vooral in Europa) gelegen markten. Nu wordt ook gekeken naar Aziatische markten. Om een belangrijke rol als ketenregisseur in de handel in bloemen en planten te vervullen voor de snelgroeiende Aziatische markt, moet de sector een transformatie ondergaan. Deze dient een serviceprovider te worden die waarde in de keten toevoegt. Het gaat dan o.a. om: marktkennis, herbundelen van productstromen van grof naar fijn, efficiënte logistieke dienstverlening, voorraadbeheer, beperking van uitval, exportcertificaten/kwaliteitskeuring, teeltsturing in aansluiting op de marktvraag en in het geheel sterk gestuurd door geavanceerde ICT-applicaties.

Het gaat InnovatieNetwerk niet uitsluitend om de economische dimensie - ontwikkelde modellen moeten tevens een sprong betekenen op het vlak van duurzaamheid. Zo kan het middels luchtvracht beleveren van de bloemenmarkt in Japan aanzienlijk duurzamer gebeuren door regionale productie te verrijken met Nederlandse kennis en joint

ventures te sluiten met lokale productiebedrijven. Een voorbeeld van Nederlandse kennis is de snel groeiende toepassing van speciale gels om de houdbaarheid van bloemen sterk te verlengen, waardoor ze via gekoelde zeecontainers verscheept kunnen worden. Dat leidt tot een “grenzeloos vers”-concept, dat van grote invloed op de Nederlandse marktpositie zal zijn.

In 2006 is een start gemaakt met de globale opzet van serviceconcepten door Henk de Groot, die vele internationale projecten in de handel van bloemen en planten heeft uitgevoerd, in samenwerking met een Chinese counterpart het onderzoekscentrum voor de sierteeltsector in Zhangzhou. In dit kader is in 2006 een workshop georganiseerd voor het Nederlandse bedrijfsleven om de globale concepten te bespreken. De concepten zijn nader omschreven als: **duurzame ketenregie** (distributiefunctie onder Nederlandse regie), **regie in de markt** (franchiseconcepten voor de Chinese markt, shop in shop-concepten), en **grenzeloos vers**: invloed van technieken voor langdurige houdbaarheid op de markt.

Inventarisatie trendbreuken voor arbeid in de glastuinbouw

Verwacht mag worden dat in de toekomst trendbreuken op arbeidsgebied optreden door nieuwe technologie, andere sociale arrangementen en demografische ontwikkelingen. In dit project proberen we deze trendbreuken te identificeren als opmaat voor nieuwe concepten. De te bereiken omslag is het ombuigen van het negatieve beeld van arbeid in de glastuinbouw naar een top-10-positie als favoriete werkgever in Nederland.

In 2006 voert Wageningen UR in samenwerking met de TU Eindhoven een eerste verkenning uit naar trendbreuken op het gebied van arbeid in de glastuinbouw.

Tuinbouwcluster Innovatiefonds

Gebrek aan risicokapitaal beperkt de realisatie van innovaties in de praktijk. Een nieuw *revolving* fonds gericht op de financiering kan deze problematiek oplossen.

In 2004 is uitgebreid onderzoek gedaan naar een dergelijk fonds en zijn door verschillende partijen financiële toezeggingen gedaan. In 2005 lagen de werkzaamheden vrijwel stil, maar deze zijn nu weer opgepakt en hebben geleid tot concretisering. Er is een splitsing gemaakt tussen een *engineering- & pilotregeling* en een *venture capital*-fonds. De *engineering*-regeling wordt een extra instrument van het bestaande Technologiefonds Tuinbouw. Daarnaast zal een apart *venture capital*-fonds worden opgezet, waarvoor toezeggingen ter hoogte van 5 miljoen zijn gedaan. Beide financieringsvormen zullen in 2007 de innovatiekracht van de tuinbouw verder versterken.

3.4

Subthema Rundveehouderij 2025

Dit thema wordt uitgevoerd door InnovatieNetwerk in samenwerking met Courage, de vernieuwingsorganisatie voor de melkveehouderij, gefinancierd door LTO en NZO. Deze samenwerking is aangegaan voor de periode 2004-2006. In 2006 heeft een evaluatie plaatsgevonden. De conclusie was dat de afgelopen jaren door het samenwerkingsverband een veelheid aan concepten is geagendeerd, verkend en ontwikkeld. Besloten is om de samenwerking voort te zetten voor een nieuwe periode van 3 jaar (2007-2009), waarbij gefocust zal worden op de implementatie van de meest perspectiefrijke concepten. Dit betreft:

1. Energieleverende melkveehouderij,
2. Weerbaar vee,
3. Veehouderij zonder soja,
4. Omgevingsmelker.

Deze 4 onderwerpen vormen de innovatieagenda voor fase 2. De thema's 1-3 vormen een voortzetting en nadere uitwerking van thema's uit de innovatieagenda van de eerste periode van Courage. Thema 4 gaat met de tweede periode van start.

Energieleverende melkveehouderij

De melkveehouderij is als "grootste grondbezitter" de grootste "zonnecollector" van ons land. Ook neemt zij een sleutelpositie in bij het benutten van energie uit biomassa (waaronder mest) en heeft zij ruimte voor het inpassen van windturbines. Deze omstandigheden bieden de melkveehouderij een unieke uitgangspositie voor het produceren van duurzame, vernieuwbare energie.

Kern van dit concept is de transformatie van de melkveehouderij van medeveroorzaker tot medeoplosser van het klimaatprobleem. Als bron van groene energie ontwikkelt de sector zich tot spin in een regionaal energieweb. Naast additionele middelen van bestaan verzekert de sector zich van een nieuwe legitimatie/wenselijkheid van haar aanwezigheid in de groene ruimte, van een nieuwe maatschappelijke verankering. Juist nu de subsidiëring van duurzame energieproductie ter discussie is komen te staan (afschaffing MEP, najaar 2006) is innovatie cruciaal om tot rendabele systemen te komen.

Een visiedocument over melkveehouderij en energie is gepubliceerd (Energy Dairy 2025, juli 2006). Het rapport geeft een aanzet van een antwoord op de vragen: "Wat is de potentie van de melkveehouderij als leverancier van energie in 2025?" "Welke nieuwe technieken zijn op termijn toepasbaar?" "Welke positie zou de sector kunnen innemen in een regionaal duurzaam energienetwerk?" "Welke stappen moeten we nu zetten om die positie te verwerven?" Van de in het rapport genoemde innovatieopgaven zijn er in 2006 twee ter hand genomen:

- Het ontwerpen van een "Energemarktplaats" voor de collectieve vermarkting van biogas en biogasstroom om langs die weg markt-

macht op te bouwen. Dit project wordt uitgevoerd samen met SIGN (zie Glastuinbouw 2020),

- Het ontwikkelen van een visie voor een energetisch duurzame zuivelkolom. Hoe kunnen we de door de melkveesector opgewekte energie primair tot waarde brengen in de eigen kolom? Zo versterkt de zuivelsector zowel zijn eigen imago als de ontwikkelingskansen voor de melkveehouderij als energieleverancier.

Weerbaar Vee

De huidige melkveehouderij kenmerkt zich vooral door een gerichtheid op productieverhoging, efficiëntieverbetering en economische optimalisatie. Dierziekten en welzijnsstoornissen zijn de ongewenste maar onvermijdelijke spin-off. Ondanks grote inspanningen in onderzoek en praktijk zijn diergezondheid, dierwelzijn en gebruiksduur van het melkvee de laatste 20 jaar amper verbeterd. Dit leidt tot toenemende kosten en risico's voor het imago van de melkveehouderij. Gerichte actie is nodig om een aanzienlijke vooruitgang van de diergezondheid te bewerkstelligen. Nieuwe inzichten in het functioneren van het immuunsysteem van mens en dier bieden hierbij zicht op een doorbraak. Dit betekent wel een omkering van de bedrijfsoriëntatie: het weerbare dier als focus van het bedrijfssysteem en lage kosten, hoge arbeidsefficiëntie, beter dierwelzijn en voedselveiligheid als de mogelijk profijtelijke spin-off. Een rapport over dit onderwerp, opgesteld in opdracht van InnovatieNetwerk door CLM en Wageningen UR, is medio december 2004 aan minister Veerman aangeboden. InnovatieNetwerk en Courage bouwen met Weerbaar Vee voort op deze inzichten.

Er is op basis van een aantal workshops met deskundigen uit wetenschap en praktijk een rapport opgesteld: "Weerbaar Vee" (oktober 2006). Het rapport beschrijft de huidige situatie en trendmatige ontwikkeling van diergezondheid en dierwelzijn, de hypothese betreffende natuurlijke weerstand en de mogelijke implicaties van deze hypothese voor de melkveesector. Tevens bevat het rapport voorstellen voor vervolprojecten. Er zijn in 2006 drie vervolsporen gestart:

1. Het nader wetenschappelijk onderbouwen en verdiepen van de hypothese;
2. Het in de praktijk, samen met ondernemers, toetsen van de hypothese en bijbehorende nieuwe parameters en het optimaliseren van de natuurlijke weerstand (en daarmee diergezondheid en -welzijn) op de deelnemende bedrijven;
3. Het ontwerpen van nieuwe diergerichte bedrijfssystemen volgens de genoemde omgekeerde bedrijfsoriëntatie: natuurlijke weerstand als vertrekpunt en efficiëntie, lage kosten en beter dierwelzijn als verwachte resultaten.

Veehouderij zonder soja

Soja is een belangrijke grondstof van veevoer. Tegelijkertijd is soja niet onomstreden. Het is relatief duur, een belangrijke bron van fosfaat- en stikstofvervuiling en in toenemende mate genetisch gemanipuleerd. Bovendien krijgt de teelt van soja een steeds slechtere naam vanwege ontbossing, afname van biodiversiteit, erosie, en verdrijving en uitbuiting van kleine en landloze boeren in Zuid-Amerika. Het

gebruik van niet-duurzaam geteelde soja is een doorn in het oog van veel maatschappelijke organisaties. Zij houden de zuivelindustrie als “regisseur van een belangrijke eiwitketen” mede verantwoordelijk. De Nederlandse melkveehouderij heeft dus meerdere redenen om op zoek te gaan naar verantwoorde vervangers van soja. Hoe kunnen we de eiwitkringloop op lokaal niveau sluiten? InnovatieNetwerk en Courage werken aan twee concepten voor het vervangen van soja:

1. Het raffineren van gras waarbij laagwaardig eiwit wordt opgewerkt tot hoogwaardig krachtvoereiwit (met structuurrijke vezel en mineralenrijk perssap als bijproducten).
2. De productie van eiwit onder de naam “Susteïne” (*sustainable protein*) uit biogas.

Voor beide concepten zijn in 2006 verkennende studies verricht. Voor grasraffinage vond een haalbaarheidsstudie plaats. Die bood zicht op perspectief, waarna besloten is opdracht te geven voor het opstellen van een projectplan voor een verkennende pilot, die in oktober 2006 van start is gegaan. Er is geëxperimenteerd met twee persen. Monsters van het eiwit, het restsap en de vezel zijn ingevroren of gedroogd. De winter van 2006-2007 zullen de monsters worden geanalyseerd en beoordeeld op hun marktwaarde. Marktpartijen zullen hiertoe worden benaderd. Bij gebleken perspectief krijgt de pilot een vervolg in een demoproject op praktijkschaal. Er is een coalitie gesmeed met als spil een groot loonbedrijf uit Friesland dat gespecialiseerd is in het verwerken van gras. Partijen uit de wetenschap, veevoerindustrie, proces-techniek, bemesting en verpakkingsindustrie tonen belangstelling en enthousiasme om mee te werken.

Voor susteïne, een zogeheten *single cell protein* (SCP), is een eerste verkenning van de technische, veevoedkundige en wettelijke perspectieven uitgevoerd. De positieve uitkomsten waren aanleiding om een vervolgoopdracht te verstrekken voor het verrichten van een uitgebreidere haalbaarheidsstudie, inclusief marktverkenning. Deze studie zal begin 2007 zijn afgerond. Afschaffing van de MER-subsidie op groene stroom (o.a. uit biogas) maakt alternatieve toepassingen van biogas, zoals susteïneproductie, extra interessant.

Omgevingsmelker

Voor het in stand houden of verbeteren van natuur-, landschaps- en cultuur-historische waarden in waardevolle cultuurlandschappen en halfnatuurlijke landschappen is een minimaal agrarisch gebruik noodzakelijk. De kritieke grens van een minimale agrarische activiteit wordt hier en daar al bereikt. Het beheer en de kwaliteit van het landschap komen daarmee in het geding. Hier is behoefte aan een geheel nieuw concept: een veehouderij die in dienst staat van natuur en landschap, maar wel bedrijfsmatig wordt beoefend, zodat het gebied een bron blijft van economisch toegevoegde waarde. De beheerskosten blijven dan, ook op termijn, betaalbaar. Om vergaande “vernatuurlijking” (bv. jaarrond weiden) en extensivering van melkveehouderij te kunnen combineren met een bedrijfseconomisch gezonde exploitatie is een ingrijpende systeemspromg nodig. Zo’n spromg roept zowel indringende bedrijfstechnische, bedrijfseconomische, ecologische als organisatorische vragen op die een antwoord behoeven.

Enkele uitgangspunten voor het nieuwe systeem zijn jaarrond weidegang, kalveren bij de koe, niet onthoornen, Oudhollands streekeigen ras, geen gebouwen, geen machines voor voederwinning, minimale arbeidsbezetting. De kostprijs per liter melk moet concurrerend zijn met die van een biologisch bedrijf. Beweiding vindt plaats in dienst van natuur, met meetbare natuurdoelen voor het bedrijf. Er is sprake van maximaal recreatief medegebruik van het gebied (afgestemd op ecologische doelen). Onderdeel van het uit te werken concept is het vormen van nieuwe coalities met bijvoorbeeld natuurbeheerorganisaties, recreatieondernemers en relevante overheden.

In 2006 zijn de voorbereidende gesprekken gevoerd voor het starten van een ontwerptraject. Dat traject zal gestart worden met een essay waarin het perspectief, uitvoeringsideeën en innovatieopgaven zijn beschreven op basis van een inventarisatie en interviews.

Cowmunity

In 2006 is de ontwerpfase van het project “Cowmunity” afgerond. In dit project hebben InnovatieNetwerk/Courage samen met een groep ondernemers ontwerpen gemaakt voor grootschalige melkveehouderij in Noord-Nederland. De ambitie van dit project was om maatschappelijke schrikbeelden rond schaalvergroting (dierenwelzijn, landschappelijke inpassing) om te zetten in een nieuw wensbeeld. Uitgangspunt is dat een ingrijpende schaalessprong kansen biedt voor een systeemvernieuwing die internationale concurrentiekracht combineert met maatschappelijke waardering. Bij het maken van de ontwerpen wordt gezocht naar innovatieve oplossingen van bestaande dilemma's bij schaalvergroting en het creëren en benutten van nieuwe, schaalgerelateerde kansen. De intentie van de betrokken ondernemers is realisatie van één van de vier opgestelde ontwerpen.

De ontwerpfase is nu afgerond en weergegeven in het rapport “Cowmunity, zoektocht naar grensverleggende melkveehouderij in Nederland” (juni 2006), waarvan tevens een populaire, samenvattende versie is uitgebracht. Het rapport is gepresenteerd en bediscussieerd op de jaarconferentie van InnovatieNetwerk (22 juni 2006) en heeft tot veel aandacht en commentaar in de vak- en pers geleid.

De drie ondernemers hebben besloten op basis van de Cowmunity-ontwerpen gezamenlijk een businessplan voor een grootschalig melkveebedrijf op te gaan stellen. Hierin hebben InnovatieNetwerk en Courage geen verantwoordelijkheid. Wij zullen ons in fase 2 richten op het nader uitwerken één of meerdere van de genoemde innovatieopgaven van Cowmunity. Die thema's zijn:

- Schaal en zuivelverwaarding,
- Schaal en energie (in samenwerking met akkerbouw, industrie, afzet bij burgers),
- Schaal en diergezondheid en dierenwelzijn (*comfort-class* stal, beweiding).

De innovatiethema's worden uitgewerkt in samenwerking met de Cowmunity-ondernemers. In overleg met het bestuur van Courage is besloten het derde innovatiethema prioriteit te geven. Hiermee zal in 2007 worden gestart. Dit project wordt gerangschikt onder het thema “Omgevingsmelker”, omdat het uit te werken ontwerp omgevingsgerelateerd moet zijn (*license to produce*).

3.5

Rapporten

- Een kas voor elke woonwijk - Duurzame energie voor de gebouwde omgeving uit de glastuinbouw (rapportnr. 06.2.142, december 2006)
- “Schonelei” - Voor een toekomst van mogelijkheden (rapportnr. 06.2.131, december 2006)
- Via Via ..... - Naar maatschappelijke sturing voor het welzijn van kippen en varkens (rapportnr. 06.2.145, december 2006)
- Helianthos-zonnecellen in de landbouw - De economie van een doorbraaktechnologie (rapportnr. 06.2.139, oktober 2006)
- NL Regieland - Organisatorisch innoveren in regie: Fact finding en analyse (rapportnr. 06.2.110, september 2006)
- Breekwater (rapportnr. 06.2.130, augustus 2006)
- Co-siting feasibility study and business plan of a sustainable shrimp farm in Rotterdam (rapportnr. 06.2.125E, augustus 2006)
- Persbericht ‘Grootschalige melkveehouderij ook in Nederland mogelijk (26 juni 2006)
- Persbericht ‘Koppelen van kassen en huizen duurzaam en lonend’ (12 mei 2006)
- Kas als energiebron - Keerpunt en katalysator (rapportnr. 06.2.124, mei 2006)
- Voortgangsrapportage ‘De agrarische sector als leverancier van duurzame energie’ (mei 2006)
- Persbericht ‘Minister Veerman ontvangt ontwerpen voor buurderijen’ (14 februari 2006)
- Nieuwsbrief ‘Buurderijen: Twee ontwerpen voor nieuwe plattelandsbedrijven’ (februari 2006)
- InnovatieNetwerk: grensverleggend vernieuwen in de landbouw, 2000-2005 (rapportnr. 05.2.116B, december 2005)

3.6

Media

- Kas als energiecentrale (Carrière+, 31 december 2006)
- Produceren in 2025/Waardevolle zuivel in 2025 (Process Control, 31 december 2006)
- Boter, kaas en energie/De landbouw als stroomleverancier (Milieudefensie, 31 december 2006)
- Energievoorziening op basis van (eigen) afval (Zonneterp) (Verwarming Ventilatie, 31 december 2006)
- In de visserij moet een goede boterham te verdienen zijn (Vis in bedrijf, 31 december 2006)
- De X-factor van producten (Tuinbouwcluster Academie) (Agrarisch Dagblad, 28 december 2006)
- Frans Keurentjes, constructief provocateur (Cowmunity) (Nieuwe Oogst ed. Noord, 23 december 2006)
- Meer dan alleen een varkensflat (Nieuwe Oogst ed. West, 23 december 2006)

- Bezwaar dag te laat: Bergerden mist miljoen (Energieleverende kas) (Gelderlander ed. Nijmegen, 22 december 2006)
- Bergerden tast naast miljoen (Gelderlander ed. Betuwe, 22 december 2006)
- Energiek 2020 (Kas als Energiebron) (Bloemisterij, 22 december 2006)
- Glastuinbouw is weer veelgevraagd artikel (Bloemenkrant, 19 december 2006)
- Energie op Agrinova (Kas als Energiebron) (Nieuwe Oogst ed. Nood, 16 december 2006)
- Goed perspectief landbouw (Agrarisch Dagblad, 15 december 2006)
- Landbouw blijft basiselement Europa (Agrarisch Dagblad, 15 december 2006)
- Laat gezond ecosysteem meeregeren (Mariene Parken) (Het Financiële Dagblad, 13 december 2006)
- Protesterende monden eten goedkoop vlees (Agropark (NRC Next, 13 december 2006)
- Startsein innovatieve glastuinbouw in Waddenkas (Bildtse Post, 13 december 2006)
- Glastuinbouw is weer “hot” (AD Haagsche Courant ed. Westland, 12 december 2006)
- Behoud platteland vereist actievare provincie (Energieleverende kas) (Gooi- en Eemlander edities Eemland en Hilversum/Plassengebied, Noordhollands Dagblad ed. Alkmaarsche Courant en Leidsch Dagblad ed. Rijn en Veenstreek, 12 december 2006)
- Provincie moet platteland steunen (Energieleverende kas) (BN de Stem ed. Moerdijk, 12 december 2006)
- Leve de varkensflat (NRC Handelsblad, 11 december 2006)
- Actievare rol van provincie hard nodig (De Twentsche Courant Tubantia ed. Haaksbergen, 9 december 2006)
- Beter kijken naar platteland (Energieleverende kas) (Dagblad de Limburger ed. Weert en Limburgs Dagblad ed. Oost, 9 december 2006)
- Visitekaartje glastuinbouw (Kas als Energiebron) (Nieuwe Oogst ed. Oost, 9 december 2006)
- Startsein voor innovatieve glastuinbouw in Waddenkas (Nieuwsblad van Noord-Oost Friesland, 8 december 2006)
- PT trekt € 3,6 miljoen uit voor energiebesparing (Kas als Energiebron) (Bloemisterij, 8 december 2006)
- Initiatief GlasKasTeel blijft luchtkasteel (Energieleverende kas) (Cobouw, 8 december 2006)
- In mijn kas weet ik wel raad met het klimaat (Kas als Energiebron) (Trouw, 8 december 2006)
- Tuinbouw scoort met mvo (Kas als Energiebron) (Groenten en Fruit, 8 december 2006)
- Verzuim in tuinbouw onder twee procent (Kas als Energiebron) (AD Haagsche Courant ed. Westland, 6 december 2006)
- Kamer wil extra geld glastuinbouw (Energieleverende kas) (Leeuwarder Courant ed. Zuid, 4 december 2006)
- Groene Gigant (Kas als Energiebron) (FEM/Business, 2 december 2006)
- Ondernemers gezocht voor viskweek op gasplatform (Visserij Nieuws, 1 december 2006)
- Dierenwelzijn en technische resultaten: lastige combinatie (Agrarisch Dagblad, 1 december 2006)

- TUDelta.35 (Zonneterp) (de Ingenieur, 1 december 2006)
- Zonneterp combineert kas en huis (de Ingenieur, 1 december 2006)
- Nieuwe kansen op het water/De bouw innoveert (Drijvende kassen) (Podium Bouwend Nederland, 30 november 2006)
- Decentrale voorziening in energie, water en andere nutsfuncties (Zonneterp) (Spil, 30 november 2006)
- Nieuw! Pluk van de Varkensflat... (Met Name nr. 11, november 2006)
- Milieudefensie zet varkensflat in tegen bio-industrie (Spits, 30 november 2006)
- Schaalsprong naar duizend koeien maakt dilemma's zichtbaar (Spil, 30 november 2006)
- In gesprek met Dirk Sijmons (Cowmunity) (Spil, 30 november 2006)
- Elf watervragen aan Erik van Lith (Drijvende Kassen) (het Waterschap, 30 november 2006)
- Diervriendelijke agroflat bij Amsterdam (Boerderij, 28 november 2006)
- Balkenende bloeit op (Kas als Energiebron) (Bloemenkrant, 28 november 2006)
- Varkensflats: diervriendelijk en toch rendabel (Agrarisch Dagblad, 25 november 2006)
- Idee varkensflat is nog altijd springlevend (Agrarisch Dagblad, 25 november 2006)
- LNV selectie Netwerken Veehouderij 2007 bekend (o.a. Buurderij Noordlaren) (Nieuwe Oogst ed. Noord, 25 november 2006)
- Een dijk als parkeergarage (Drijvende Kassen) (Technisch Weekblad, 25 november 2006)
- Veerman wil visser in Visserij Innovatieplatform (Weekblad Schut-
tevaer, 25 november 2006)
- Visserij Innovatieplatform "Meer licht in tunnel" (Visserij Nieuws, 24 november 2006)
- Zonneterp is kringloop tussen teler en burger (Groenten en Fruit, 24 november 2006)
- Burgemeester Daandels' ervaringen tijdens Chinareis (Agropark) (Weekblad voor Deurne, 23 november 2006)
- Zie duurzaam ondernemen als kans (Oratie prof.dr. J. Cramer) (Reformatorisch Dagblad, 21 november 2006)
- Scholten in Visserij Innovatieplatform (Wieringer Courant Wieringermeerbode, 21 november 2006)
- Varkensflats zijn heilloos (Noordhollands Dagblad ed. Zaanstreek, 18 november 2006)
- Berekeningen centrale covergister (Nieuwe Oogst ed. West, 18 november 2006)
- Minister Veerman van LNV heeft het Visserij Innovatieplatform (VIP) geïnstalleerd (Foodpress, 17 november 2006)
- Veerman installeert Visserij Innovatieplatform (Visserij Nieuws, 17 november 2006)
- Ruimte voor kassen in kaart brengen (Agrarisch Dagblad, 17 november 2006)
- Varkensflats zijn een heilloze weg (Agrarisch Dagblad, 17 november 2006)
- Waar staan de politieke partijen voor?/Partijprogramma's doorgelicht op punten voor de glastuinbouw (Bloemisterij, 17 november 2006)

- Eerste kas levert warmte aan woningen (Bloemisterij, 17 november 2006)
- Tuinbouwcluster Academie jaagt innovatie aan (Groenten en Fruit, 17 november 2006)
- Drijvende vlakke betonnen vloer voor het zwaardere werk (Drijvende Kassen) (Cobouw, 16 november 2006)
- Zet landbouw op de politieke kaart (Kas als Energiebron) (Agrarisch Dagblad, 16 november 2006)
- Nils Spaans beste melkveehouder EU (Cowmunity) (Agrarisch Dagblad, 15 november 2006)
- Thieme trekt dierenstemmers weg bij Groenlinks (Agropark) (Agrarisch Dagblad, 15 november 2006)
- Hollandse boeren ontdekken de ruimte aan de Yangtze (Agropark) (Trouw, 14 november 2006)
- Leren van China (Agropark) (Boerderij, 14 november 2006)
- Voetbalveld koolzaad nodig voor vierdaagse busrit (Courage) (Boerderij, 14 november 2006)
- Niet 40 jaar praten over de A4 (Drijvende Kassen) (Bloemenkrant, 14 november 2006)
- Tuinders in de rij voor plek Zuidplas (Drijvende Kassen) (AD Groene Hart ed. Alphen a/d Rijn, 13 november 2006)
- LTO Nederland: Je zet toch ook geen koe in de haven (Trouw, 11 november 2006)
- Dierenbescherming denkt mee, maar varkensflat gaat toch echt te ver (Trouw, 11 november 2006)
- Tuinders verwarmen nieuwe wijk Triangel (Kas als Energiebron) (AD Groene Hart ed. Gouda, 11 november 2006)
- Zonneterp sluit kringloop van tuinder en burger (Bloemisterij, 10 november 2006)
- Nederland investeert in Chinees agropark (Agrarisch Dagblad, 10 november 2006)
- Interesse investeerders in “varkensflat” (Het Financieele Dagblad, 10 november 2006)
- VVD Kamerlid Charlie Aptroot in Westland (Drijvende Kassen) (Maassluis Courant de Schakel, 10 november 2006 en ‘s-Gravenzander, 15 november 2006)
- VVD Kamerlid Charlie Aptroot in Noviteit (Monsterse Courant, 9 november 2006)
- Gezocht: ruimte voor glas (‘t Hele Westland, 9 november 2006)
- Ontwikkelingen in energie (Kas als Energiebron) (‘t Hele Westland, 9 november 2006)
- Hollandse kennis voor nieuwe Chinese eco-stad (Agropark) (Trouw, 9 november 2006)
- De stad moet “varkensflat” omarmen (Trouw, 9 november 2006)
- Innovatie: van mythe naar feit? (Zonneterp) (Persbericht Spil, 9 november 2006)
- “Varkensflat” redding vleessector en “Varkens zijn straks beter af in een flat dan nu op de boerderij” (Trouw, 8 november 2006)
- Sexbierum krijgt nieuw kasgebied (Leeuwarder Courant ed. Noord, 7 november 2006)
- Bijeenkomst energie (o.a. onderdeel “Agrarische en Groene Energie”) (Nieuwe Oogst ed. Noord, 4 november 2006)
- Varkensflat ramp voor het boerenbedrijf (Gooi- en Eemlander editie Eemland, 4 november 2006)

- Debat over varkensflat (Foodpress, 3 november 2006)
- Glastuinbouw geen kasplantje in Nederlandse economie (Groenten en Fruit, 3 november 2006)
- Seminar over toekomst van melkveehouderij (Courage) (Weekblad voor Salland, 1 november 2006)
- Zonneterp sluit kringloop van tuinders en burgers (Vakblad voor de Bloemisterij, nr. 45 2006)
- Woonwijk en glastuinbouw vinden elkaar in Zonneterp (Spil, nr. 5 (oktober) 2006)
- Slotsom (Energiewebs) (Energie+, 31 oktober 2006)
- Ideaal voor belichtende teelten (Energieleverende kas) (Energie+, 31 oktober 2006)
- Overschot aan bruikbare warmte (Kas als Energiebron) (Energie+, 31 oktober 2006)
- Vragen SP over bouw varkensflat (Noordhollands Dagblad ed. Zaanstreek, 30 oktober 2006)
- Bijna twee vierkante meter per varken (Provinciale Zeeuwse Courant ed. Walcheren, 30 oktober 2006)
- Dierenbescherming tegen “diervriendelijke” flats (Agrarisch Dagblad, 28 oktober 2006)
- Mogelijk varkensflat in Zaanstad (Nieuwe Oogst ed. West, 28 oktober 2006)
- Een varkensflat bij het Noordzeekanaal (Eindhovens Dagblad ed. Woensel, 28 oktober 2006)
- Ondernemers zien varkensflat wel zitten (Nederlands Dagblad, 28 oktober 2006)
- Plan varkensstal haven Amsterdam (Leeuwarder Courant ed. Zuid, 28 oktober 2006)
- Plan megavarkensstal bij haven Amsterdam (Leeuwarder Courant ed. Zuid, 28 oktober 2006)
- Duizend koeien (Cowmunity) (Nieuwe Oogst Noord ed. Noord, 28 oktober 2006)
- Moed/De melkveehouder is op z'n retour! (Nieuwe Oogst ed. Zuid, 28 oktober 2006)
- Megavarkensbedrijven dier- en milieuvriendelijker (Agrarisch Dagblad, 27 oktober 2006)
- Twee agroparken met varkensflats op komst (Agrarisch Dagblad, 27 oktober 2006)
- Zoektocht naar locatie voor Zilte Proeftuin (Agrarisch Dagblad, 26 oktober 2006)
- Plek voor reusachtige varkenshouderij haven Amsterdam (Gelderlander ed. de Vallei-Ede, 26 oktober 2006)
- Amsterdam krijgt varkensflat (Provinciale Zeeuwse Courant ed. Walcheren, 26 oktober 2006)
- Plan voor flat vol varkens (Gooi- en Eemlander editie Gooi en Vechtstreek, 26 oktober 2006)
- Plannen varkensflat in Amsterdam (Agrarisch Dagblad, 26 oktober 2006)
- Plan voor torenflat met 200.000 slachtvarkens in Westzaan (Noordhollands Dagblad ed. Zaanstreek en ed. Dagblad Kennemerland, 26 oktober 2006)
- Plan voor flat vol varkens (Leidsch Dagblad, 26 oktober 2006)
- Ruigoord kan een enorme “varkensflat” huisvesten (Haarlems Dagblad ed. Haarlemmermeer, 26 oktober 2006)

- Daily Fresh wil zich als een olievlek over Europa verspreiden (Coolboxx) (Vakblad AGF, 26 oktober 2006)
- Seminar “Melkveehouderij in beweging” (Stentor Sallands Dagblad, 25 oktober 2006)
- Wereldvoedselavond/Het Gezinsbedrijf (Courage) (Kontakt ed. Leerdam, 25 oktober 2006)
- Plan enorme “varkensflat” bij Ruigoord (Parool, 25 oktober 2006)
- Niet de overtreffende trap van bio-industrie/Vijf varkenshouders hebben interesse in Agropark Amsterdam (Parool, 25 oktober 2006)
- Weiden groot koppel koeien moet kunnen (Agrarisch Dagblad, 24 oktober 2006)
- Duizend koeien in wei kan (Agrarisch Dagblad, 24 oktober 2006)
- Clusteren niet voor iedereen weggelegd (glastuinbouw) (Nieuwe Oogst Noord ed. Noord, 21 oktober 2006)
- “Opbrengst” nominatie na een jaar in de spotlights (Drijvende Kas) (Groenten en Fruit, 20 oktober 2006)
- Ideeën (P. Oei, over de toekomst van de tuinbouw) (Groenten en Fruit, 20 oktober 2006)
- Woonwijk krijgt warmte van tuinbouw (Agrarisch Dagblad, 20 oktober 2006)
- Lekker in het water (Drijvende Kas) (Forum, 19 oktober 2006)
- Ledenbijeenkomst LTO Noord/Groetegast over Cowmunity (Westerkwartier, 18 oktober 2006)
- Glaszone door heel Nederland (Nieuwe Oogst Noord ed. West, 14 oktober 2006)
- Veerman bewondert projecten (Cowmunity) (Nieuwe Oogst Noord ed. Noord, 14 oktober 2006)
- Kosten energiezuinige teelt kunnen omlaag (Agrarisch Dagblad, 13 oktober 2006)
- Plus en FresQ promoten tuinbouwinnovaties (uitvloeisel Tuinbouwcluster Academie - TCA) (Vakblad AGF, 12 oktober 2006)
- Veerman enthousiast over creatief Dongeradeel (Cowmunity) (Leeuwarder Courant ed. Zuid, 12 oktober 2006)
- LTO Noord Glaskracht kijkt naar de toekomst (Coolboxx) (De Heraut, 11 oktober 2006)
- Vergister rustig laten pruttelen voorbij (Courage) (Boerderij, 10 oktober 2006)
- Gras raffineren (Nieuwe Oogst Noord ed. Noord, 7 oktober 2006)
- Mislukken glasconcentratie een zegen (Agrarisch Dagblad, 7 oktober 2006)
- Mislukken concentratie glas juist een zegen (Bloemisterij, 6 oktober 2006)
- Plus selecteert nieuwe tomatenrassen in winkels (uitvloeisel TCA) (Agrarisch Dagblad, 5 oktober 2006)
- Dag van de toekomst (Balkster Courant, 5 oktober 2006)
- Innovatief word je met vallen en opstaan (Dag van de Toekomst) (Agrarisch Dagblad, 3 oktober 2006)
- Supernetwerken tijdens “Dag van de Toekomst” (LNVweb, 3 oktober 2006)
- Buurderij voor boer Landgraaf (Limburgs Dagblad ed. Oost, 2 oktober 2006)
- Plan voor aquacultuur in gesaneerde Noordzeekotters (InnoFisk) (Vis in bedrijf, 30 september 2006)
- In elkaars keuken kijken om te leren innoveren/Vissector kan voor-

- deel doen met succesfactoren (glas)tuinbouw) (Vis in bedrijf, 30 september 2006)
- Rijke voeding (Courage, SIGN, e.a.) (Nieuwe Oogst Noord ed. Noord, 30 september 2006)
  - Raffinaderij van gras (Courage) (EOS Magazine, 30 september 2006)
  - Visbeen Transport investeert in toekomst (Coolboxx) (Transportvisie, 30 september 2006)
  - 2 oktober: Dag van de Toekomst (Visserij Nieuws, Agenda, 21 juli, 22 en 29 september 2006)
  - Te weinig geld voor innovatie glastuinbouw (Bloemenkrant, 26 september 2006)
  - Versterking concurrentiepositie staat voor LTO Nederland voorop (Bloemenkrant, 26 september 2006)
  - LTO-Glaskracht: te weinig geld voor Kas als Energiebron (Bloemisterij, 22 september 2006)
  - De wrange nasmaak van een zoetzure overheidsbegroting (Kas als Energiebron) (Bloemisterij, 22 september 2006)
  - Kas als Energiebron: Kamer laatste hoop (AD Haagsche Courant ed. Westland, 21 september 2006)
  - Versterking concurrentiepositie staat voorop (Noordoostpolder ed. donderdag, 21 september 2006)
  - LTO Glaskracht ontevreden over steun kabinet (Kas als Energiebron) (Agrarisch Dagblad, 20 september 2006)
  - Dag van de Toekomst (Boerderij, 19 september 2006)
  - Studiedag over verbetering melkeiwitproductie (Stentor Gelders Dagblad, 16 september 2006)
  - De kas als warmtebron (Limburgs Dagblad ed. Oost, 16 september 2006)
  - FresQ en VDT krijgen subsidie voor innovatie (uitvloeisel TCA) (Groenten en Fruit, 15 september 2006)
  - De dynamiek laat zich van de goede kant zien (Drijvende Kas) (‘t Hele Westland, 14 september 2006)
  - Citaat Carel de Vries “Voor de lange termijn is het niet zo gek dat de MEP-subsidie eraf is” (Boerderij, 12 september 2006)
  - Straks hebben we overal in Nederland kassen nodig (Zonneterp) (Bloemisterij, 8 september 2006)
  - Groen beleggen wint snel terrein (Energieleverende kas) (Provinciale Zeeuwse Courant ed. Walcheren, 7 september 2006)
  - Groene airconditioning (Kas als Energiebron) (Volkskrant Banen, 5 september 2006)
  - Overheid ziet niets in kas als energiebron (NRC Handelsblad, 1 september 2006)
  - Springlevend platteland voor iedereen/Maak van boerderij een buurderij (De Kaap, 31 augustus 2006)
  - Groenfonds heeft wind in de zeilen (Energieleverende kas) (Nederlands Dagblad, 31 augustus 2006)
  - De tuinbouwkas als energiebron (Verwarming Ventilatie, 31 augustus 2006)
  - Politieke steun voor energieleverende kas (Bloemisterij, 25 augustus 2006)
  - Springlevend platteland voor iedereen (Buurderijen) (Scherpenzeelse Krant, 22 augustus 2006)
  - Belangenbehartiging glastuinbouw versterkt zelfstandig/Glaskracht

- Nederland (Bloemisterij en Groenten en Fruit, 18 augustus 2006)
- Revolutie achter glas/Hoe de glastuinbouw verandert van energieverkwister in energieproducent (NRC Handelsblad, 11 augustus 2006)
  - Drijvende kassen in de Zuidplaspolder (AD Rotterdams Dagblad ed. Oost, 9 augustus 2006)
  - Meer vrijheid, minder ijzer (Cowmunity) (Boerderij, 8 augustus 2006)
  - Voedselpiramide (Agropark) (FEM/Business, 5 augustus 2006)
  - Dag van de Toekomst (Nieuwe Oogst Zuid ed. Zuid, 5 augustus 2006)
  - Grote sprong voorwaarts/In de bres voor mega-melkveebedrijf Cowmunity (Agrarisch Dagblad, 29 juli 2006)
  - Sprong naar megabedrijf geen oplossing (Nieuwe Oogst Noord ed. Noord, 29 juli 2006)
  - Melkveehouder melkt straks 1000 koeien (Trouw, 28 juli 2006)
  - SIGN wil kassen koppelen aan woningen (Agrarisch Dagblad, 28 juli 2006)
  - Financiële impulsen voor Greenports (Gouwe Koerier, 26 juli 2006)
  - Oprichting Stichting Innovatie Flowers & Food (Bloemenkrant, 25 juli 2006)
  - Dubbele winst door water met een kleurtje (o.a. Gesloten Kas) (Groenten en Fruit, 21 juli 2006)
  - Stel zelf de ideale kas samen (Kas als Energiebron) (Bloemisterij, 21 juli 2006)
  - Megamelkveebedrijven zijn niet de oplossing (Agrarisch Dagblad, 20 juli 2006)
  - Melkveehouder prima energieleverancier (Agrarisch Dagblad, 15 juli 2006)
  - Kas als energiebron werkt te snel (Nieuwe Oogst Noord ed. Noord, 15 juli 2006)
  - Kennismarkt is topzwaar (Tuinbouw Kennis Connect) (Groenten en Fruit, 14 juli 2006)
  - Telers moeten goed om zich heen kijken (Energieleverende kas) (Bloemisterij, 14 juli 2006)
  - Maasvlakte levert de beste gamba's (Happy Shrimp Farm) (Trouw, 13 juli 2006)
  - Geen joule te veel (Kas als Energiebron) (Forum, 13 juli 2006)
  - Glastuinders in energieproductie (Reformatorisch Dagblad, 11 juli 2006)
  - Kas gaat zwembad in Ter Aar verwarmen (Reformatorisch Dagblad, 8 juli 2006)
  - Op weg naar aaibaar megabedrijf (Cowmunity) (Nieuwe Oogst Zuid ed. Zuid, 8 juli 2006)
  - Duizend koeien, en niet één in de wei (Nederlands Dagblad, 8 juli 2006)
  - Maak van boerderij moderne buurderij (Dagblad Tubantia ed. Haaksbergen, 8 juli 2006)
  - Stop het uitmelken van koeien (Friesch Dagblad, 7 juli 2006)
  - Maak van boerderij een buurderij (Friesch Dagblad, 6 juli 2006)
  - Vereniging De Meerboeren staan voor geen woorden, maar daden (Buurderijen) (Hoofddorpse Courant, 6 juli 2006)
  - Courage: grasraffinage is kansrijk (Agrarisch Dagblad, 6 juli 2006)
  - Cowmunity mag koe niet degraderen tot "ding" (Agrarisch Dagblad, 6 juli 2006)

- Cowmunity verzielt melkveesector (Agrarisch Dagblad, 5 juli 2006)
- Cowmunity/mega-melkveebedrijven (Agrarisch Dagblad, 5 juli 2006)
- Cowmunity schaadt imago veesector (Agrarisch Dagblad, 5 juli 2006)
- Zelfverzekerd communiceren (Cowmunity) (Boerderij, 4 juli 2006)
- Gas geven voor melk met waarde (Nieuwe Oogst Noord ed. Noord, 1 juli 2006)
- Mega Comfort Class voor koeien (Nieuwe Oogst Zuid ed. Zuid, 1 juli 2006)
- Kansen voor de omgeving: Het gaat om ambities (Kas als Energiebron/ Zonneterp) (Nieuwsbrief Stichting Glastuinbouw Zuidplaspolder, juni 2006)
- Van Agropark tot Zonneterp (Noorderbreedte, nr. 3a Thema “De Nieuwe Landbouw”, juni 2006)
- Is beton saai? (Drijvende kassen) (Stedenbouw, 30 juni 2006)
- Finalisten Altran Award (waaronder Zonneterp) (Energie+, 30 juni 2006)
- Broeikas tegen het broeikas effect (Zonneterp) (Natuur, Wetenschap & Techniek, 30 juni 2006)
- Het moderne bedrijf (Kas als Energiebron) (Verwarming Ventilatie, 30 juni 2006)
- Ontwerpwedstrijd Energieproducerende kas (Verwarming Ventilatie, 30 juni 2006)
- Routeplanner voor duurzame kassen (Utilities, 30 juni 2006)
- De glastuinbouw en de gasprijzen: hoe nu verder? (Agrarisch Dagblad, 29 juni 2006)
- Zonneterp: nooit meer nota's van het nutsbedrijf (Leeuwarder Courant ed. Zuid, 28 juni 2006)
- Driehonderdduizend varkens in een flat (NRC Next, 28 juni 2006)
- Cowmunity: mega-melkveebedrijf komt er absoluut in Nederland (Agrarisch Dagblad, 27 juni 2006)
- Cowmunity gaat door (Boerderij, 27 juni 2006)
- Grootschalige veehouderij mogelijk (Agrarisch Dagblad, 24 juni 2006)
- Troetelkoe in megastal (Nieuwe Oogst Noord ed. Noord, 24 juni 2006)
- Aardwarmte serieus alternatief voor gas (Groenten en Fruit, 23 juni 2006)
- Geraffineerd gras om te herkauwen (Dagblad Tubantia op zondag, 18 juni 2006)
- Wedstrijd energieleverende kas (Groenten en Fruit, 16 juni 2006)
- Energieproducerende Kas mag zich in de praktijk bewijzen (Bloemisterij, 16 juni 2006)
- Van boerderij naar buurderij (Reformatorisch Dagblad, 15 juni 2006)
- PT investeert in eerste kas zonder gas (Bloemenkrant, 13 juni 2006)
- Uitvinders laten ontwerp zien (Nieuwe Oogst Noord ed. West, 10 juni 2006)
- Energie uit kassen (Noordhollands Dagblad ed. Alkmaarsche Courant, 9 juni 2006)
- Tien ontwerpen voor een energieproducerende kas (Bloemisterij, 9 juni 2006)
- Patentaanvragen blokkeren ideeën voor “energiekas” (Agrarisch Dagblad, 8 juni 2006)

- Zagerkweekproef op Zeeuws landbouwbedrijf (Agrarisch Dagblad, 8 juni 2006)
- Westland presteert onder de maat (Bloemenkrant, 7 juni 2006)
- Kans op drijvende kassen/Oplossing voor berging tien hectare water bij Vierpolders (AD Rotterdams Dagblad ed. Voorne Putten, 7 juni 2006)
- Energieleverende Kas moet als vliegwiel fungeren (Bloemisterij, 2 juni 2006)
- Op zoek naar het EI van KOE-lumbus (Nieuwe Dockumer Courant, 1 juni 2006)
- Kansen voor hout uit Nederlands landschap (vgl. voorbeeldbedrijven die als buurderij economisch moeten functioneren) (Spil, 31 mei 2006)
- Kas als energiebron (Terra, 31 mei 2006)
- Kas als Energiebron geopend (Nieuwe Oogst Noord ed. Noord, 27 mei 2006)
- Innovatie glastuinbouw krijgt te weinig steun (Nieuwe Oogst Noord ed. Noord, 27 mei 2006)
- Kassen gebruiken geen aardgas meer in 2020 (Het Financieele Dagblad, 26 mei 2006)
- SIGN en InnovatieNetwerk bundelen krachten (Bloemisterij, 26 mei 2006)
- Hele agrarische sector organiseert energieverkoop (Groenten en Fruit, 26 mei 2006)
- Kassen moeten energie gaan produceren (Het Financieele Dagblad, 26 mei 2006)
- Grote ideeënrijkheid uit verschillende werelddelen verrast jury (Energieproducerende kas) (Bloemenkrant, 23 mei 2006)
- Nieuw kas slaat warmte op (Energiezuinige kas) (Technisch Weekblad, 20 mei 2006)
- Gesloten kas kampt met energieoverschot (Energieproducerende kas) (Bloemisterij, 19 mei 2006)
- Model afzet energie in de maak (Agrarisch Dagblad, 19 mei 2006)
- Gebrek aan kennis belemmert doorbraak gesloten kas (Groenten en Fruit, 19 mei 2006)
- Maurice Kassenbouw wint ontwerpwedstrijd (Energieproducerende kas) (Echo van Horst, 18 mei 2006)
- Driekwart Zuidplaspolder al vol met potentiële kopers (Kas als Energiebron) (Agrarisch Dagblad, 18 mei 2006)
- Glastuinders hekelen vergisting uitwerpselen (inz. Zonneterp) (Agrarisch Dagblad, 18 mei 2006)
- Koppelen van kassen en huizen loont (de Schakel Hoeksche Waard, 18 mei 2006)
- Koppel kassen vaker aan huizen (Zonneterp, Energie-web) (Reformato-
risch Dagblad, 13 mei 2006)
- Stappenplan voor energiezuinige glaslocaties (Nieuwe Oogst Noord ed. Oost, 13 mei 2006)
- Bergerden proeftuin innovatie (Energieleverende kas) (Gelderlander ed. Betuwe, 13 mei 2006)
- Agrarische sector bouwt steeds meer (Nieuwe Oogst Noord ed. Oost, 13 mei 2006)
- Glastuinbouw prominent aanwezig in miljardenplan energie (Groenten en Fruit, 12 mei 2006)
- 250 miljoen nodig voor energieleverende kas (Bloemisterij, 12 mei 2006)
- Routeplanner duurzame glastuinbouw (Bloemisterij, 12 mei 2006)

- De kas van de toekomst (Energieleverende kas) (Brabants Dagblad ed. Uden/Veghel, 11 mei 2006)
- Drijvende kas krijgt broertje (AD Groene Hart ed. Alphen a/d Rijn, 11 mei 2006)
- Proeftuin van energie-innovatie (Kas als Energiebron) (Het Financiële Dagblad, 9 mei 2006)
- Duurzaam biedt perspectief (inz. Courage) (Boerderij, 9 mei 2006)
- Planbureau keurt FES-claims tuinbouw af (Bloemisterij, 5 mei 2006)
- Voor honderd voetbalvelden glas op het water (Drijvende kassen) (AD Haagsche Courant ed. Den Haag Stad, 3 mei 2006)
- Je kunt heel veel doen met een WKK (Groenten en Fruit, eind april 2006)
- Koellogistiek is hot (Coolboxx) (Mainport News, 30 april 2006)
- Haalbaarheidsonderzoek drijvende kas Zuidplaspolder (Aanbestedings-Krant, 28 april 2006)
- Zonneterp reddingsboei voor tuinders Bergerden (Gelderlander ed. Arnhem, 28 april 2006)
- Tuinders Bergerden warmteleverancier voor lokale particulieren en bedrijven (Gelderlander ed. Betuwe, 27 april 2006)
- Zonneterp boei voor tuinders (Gelderlander ed. Betuwe, 27 april 2006)
- Innovatie alleen niet dé oplossing voor logistieke ellende (Coolboxx) (Bloemenkrant, 25 april 2006)
- Energiemanifestatie Bleiswijk brengt duizend tuinders op de been (Kas als Energiebron) (Bloemenkrant, 25 april 2006)
- Het enige dat daalt zijn de veilingtarieven (Kas als Energiebron) (Bloemenkrant, 25 april 2006)
- Arnhem-Nijmegen wil zonneterp (Agrarisch Dagblad, 20 april 2006)
- Onderzoekers laten nieuw licht op tuinbouwkas schijnen (Bloemenkrant, 11 april 2006)
- De zomerzon straalt in de winterkas (Volkskrant, 8 april 2006)
- Frans Hoogervorst - Hard lopen voor de glastuinbouw (Forum, 6 april 2006)
- Community, 1.000 is geen 10 x 100 (Zuivelzicht, 5 april 2006)
- Agro-energie als nieuwe melkkoe (Zuivelzicht, 5 april 2006)
- Maak de koe weerbaarder (Zuivelzicht, 5 april 2006)
- Op zoek naar alternatieven voor soja (Zuivelzicht, 5 april 2006)
- Waardevolle zuivel in 2025 (Zuivelzicht, 5 april 2006)
- Courage stimuleert nieuw elan in melkveehouderij (Zuivelzicht, 5 april 2006)
- Vooruit kijken bij 100 jaar ZuivelZicht (Zuivelzicht, 5 april 2006)
- Meer steun voor vernieuwing logistiek (Coolboxx) (Agrarisch Dagblad, 5 april 2006)
- Buurderij wil geen kolchoz of kibboets zijn (Agrarisch Dagblad, 25 maart 2006)
- Democentrum energie bij PPO Bleiswijk (KaE) (Agrarisch Dagblad, 25 maart 2006)
- InnoFisk Volendam nog in onzekerheid (Visserij Nieuws, 24 maart 2006)
- Glastuinbouw voortdurend in beweging (Groenten en Fruit, 24 maart 2006)
- Vernieuwen is van levensbelang voor de sector (glas)tuinbouw (Groenten en Fruit, 24 maart 2006)
- Productschap Tuinbouw steunt Energieportal (Agrarisch Dagblad, 22 maart 2006)

- Helft glas in 2016 energieleverend (Bloemisterij, 17 maart 2006)
- Waterbeheer als exportproduct voor VS (Drijvende kassen) (Het Financieele Dagblad, 16 maart 2006)
- Conditionering blijkt belangrijk probleem (Nieuwe Oogst Noord ed. Noord, 11 maart 2006)
- Coolboxx creëert Europees netwerk (TTM Truck & Transport Management, 28 februari 2006)
- Kringloop rond in Zonneterp (Energie+, 28 februari 2006)
- Kas op aardwarmte (Intech, 28 februari 2006)
- Groene intelligentie, gouden kansen (Flowers & Food) (Link, 28 februari 2006)
- Winterse zomerwarmte/Experimentele kas slaat zonne-energie op voor koude perioden (NRC Handelsblad, 25 februari 2006)
- Seawing haalt energie uit golf en wind (Friesch Dagblad, 25 februari 2006)
- Een kas kan ook electriciteit leveren (Bloemisterij, 24 februari 2006)
- Blijf elkaar vooral wijzen op kansen IFD (Drijvende kassen) (Cobouw, 23 februari 2006)
- Samen werken aan snelle en slimme oplossingen (Drijvende kassen) ('t Hele Westland, 23 februari 2006)
- Ontwerpers zonder grenzen (Adformatie, 23 februari 2006)
- Het Vierde Gewas (Buurderij) (Hoofddorpse Courant, 23 februari 2006)
- Minister Veerman neemt ontwerpen nieuwe plattelandsondernemingen in ontvangst (Witte Weekblad edities Hoofddorp e.o. en Nieuw Vennep e.o., 22 februari 2006)
- Veerman: Van boerderij naar buurderij (Dedemsvaartse Courant, 17 februari 2006)
- Agrarische sector hoopt beter te boeren met buurderijen (Haarlems Dagblad ed. Haarlemmermeer, 16 februari 2006)
- Utopische “buurderij” moet kleinschalige landbouw redden (Haarlems Dagblad ed. Haarlemmermeer, 15 februari 2006)
- Schone-energiesector krijgt € 200 miljoen (Seawing) (Leeuwarder Courant ed. Zuid, 15 februari 2006)
- Gemeenten stemmen in met plan Zuidplas (Weekblad v. Waddinxveen, 15 februari 2006)
- Glastuinbouwdebat Proeftuin Zwaagdijk (Nieuwe Oogst Noord ed. West, 11 februari 2006)
- Symposium over de toekomst van de glastuinbouw in de polders (Wieringer Courant Wieringermeerbode, 10 februari 2006)
- ..... als de tuinbouw (Groenten en Fruit, 9 februari 2006)
- Nu al inspelen op 2013 (Courage) (Zuivelzicht, 8 februari 2006)
- Volendammer wil paling kweken in oude schepen (InnoFisk) (Noord-hollands Dagblad ed. Alkmaarsche Courant, 8 februari 2006)
- Subsidie voor tuinbouwacademie (Agrarisch Dagblad, 8 februari 2006)
- Goed inspelen op gemakstrend, maar daar blijft het bij (TCA) (Vakblad AGF, 2 februari 2006)
- Harlingen moet groeien als toeristische parel (Seawing) (Leeuwarder Courant ed. West, 1 februari 2006)
- Wadden met “verweneilanden” als pareltjes (Seawing) (Leeuwarder Courant ed. West, 1 februari 2006)
- InnovatieNetwerk bepleit zonneterpen (Noorderbreedte, jan.-febr. 2006)

- Landschapspark Gelderland botst met glastuinbouw (Trouw, 31 januari 2006)
- Energie wordt neventak melkveehouders (Boerderij, 31 januari 2006)
- Energie uit de kas/Glastuinbouw als één grote zonnecollector (de Telegraaf, 28 januari 2006)
- Energie voor de toekomst op derde Dag van de Tuinder (Groenten en Fruit, 27 januari 2006)
- Innovatieve aanpak biedt kansen voor aardbei (Groenten en Fruit, 27 januari 2006)
- Innoveren doe je samen (bijv. KaE) (Voedingsmiddelentechnologie VMT, 27 januari 2006)
- Sector (Nederlandse glastuinbouw) wil reële regels duurzame energie (Bloemisterij, 27 januari 2006)
- Herindelen of menselijke maat? (Wagemans) (Limburgs Dagblad ed. Oost, 25 januari 2006)
- Jongerendag Friesland Foods: “Bij samenwerken mag het stormen” (Zuivelzicht, 25 januari 2006)
- “Wie pas in 2013 wakker wordt is te laat” (Melkveehouderij) (Brabants Dagblad ed. Uden/Veghel, 25 januari 2006)
- Dag van de Tuinder: Energie voor de toekomst (Bloemenkrant, 24 januari 2006)
- Hoge elektriciteitsprijs maakt warmtekracht aantrekkelijk (Technisch Weekblad, 21 januari 2006)
- Veertig inzendingen voor ontwerpwedstrijd energiekas (Nieuwe Oogst Noord ed. Noord, 21 januari 2006)
- Gasleveringsperikelen en Kas als Energiebron hoog op agenda (Agrarisch Dagblad, 20 januari 2006)
- Onvermijdelijke omslag geeft ook energie (Bloemisterij, 20 januari 2006)
- Melkveehouderijsector als energieproducent (Milieu Compact, 20 januari 2006)
- Innoveren moet je blijven stimuleren (TCA) (Vakblad AGF, 19 januari 2006)
- Samenwerken is voor boeren vooral water bij de wijn doen (Agrarisch Dagblad, 19 januari 2006)
- 40 plannen voor kas die energie produceert (Agrarisch Dagblad, 17 januari 2006)
- Bijna 40 inzendingen voor Kas als Energiebron (Agrarisch Dagblad, 17 januari 2006)
- “Friesland” beloont voorloper (Nieuwe Oogst Noord ed. Noord, 14 januari 2006)
- Dutch Dairy Board zet mensen op scherp (Nieuwe Oogst Noord ed. Noord, 14 januari 2006)
- Veehouder verkent energiemarkt (Nieuwe Oogst Noord ed. Noord, 14 januari 2006)
- Het leveren van energie wordt onvermijdelijk (Bloemisterij, 13 januari 2006)
- Knipperende led-lampjes: groeilicht van de toekomst? (Bloemisterij, 13 januari 2006)
- Straks ook energie oogsten in de kas (AD Haagsche Courant ed. Den Haag Stad, 12 januari 2006)
- Carel de Vries verwacht weinig heil van Dutch Dairy Board (Agrarisch Dagblad, 11 januari 2006)

- Friesland Foods kiest voor zijn jongeren (Leeuwarder Courant ed. Zuid, 11 januari 2006)
- Innovatiewerkplaatsen Melkvee Academie en Stichting Courage (Boerderij, 10 januari 2006)
- Nieuw leven voor station (Elsevier, 7 januari 2006)
- België steunt project nieuwe energiebronnen (KaE) (Agrarisch Dagblad, 6 januari 2006)
- Bleiswijk krijgt kennisstraat (KaE) (Bloemisterij, 6 januari 2006)
- Energieleverende kas van start (Peelbelang, 5 januari 2006)
- Melkveehouderij in energie (Boerderij, 3 januari 2006)

3.7

Lezingen en workshops

- “Planned Change and Unplanned Events”. Referaat Seminar Communicatie- en Innovatiestudies, Wageningen UR. Mathieu Wagemans (Wageningen, 7-12-2006)
- “Innoveren of degenereren”. Zuivelcoöperatie Rouveen, ledenvergadering. Carel de Vries (Rouveen, 30-11-2006)
- “InnovationNetwork: public-private partnership in groundbreaking innovations in Dutch Horticulture”. Europe Innova Conference (Europese Commissie). Ger Vos (Valencia, 27/28-11-2006)
- “Cowmunity”. AJK-afdelingen Utrecht/Zuid Holland. Carel de Vries (Mijdrecht, 22-11-2006)
- “Zonneterp”. Netwerkdag “Grensverleggend vernieuwen”. Jan de Wilt (Amsterdam, 17-11-2006).
- Bijdrage InnoFisk Umbrella tbv EUREKA Inter-umbrella meeting in Brussel. Henk Huizing (Brussel, 15-11-2006)
- “Innoveren of degenereren”. Rabobank Salland, studieavond. Carel de Vries (Lettele, 14-11-2006)
- “Nieuwe Nuts: lange termijn visie op duurzame infrastructuur”. Informatiesessie voor de gemeenten Waddinxveen, Nieuwerkerk en Zevenhuizen over duurzame infrastructuur. Peter Oei (Waddinxveen, 13-11-2006)
- Topbestuurdersmeeting Energie. Lid Panel. Ger Vos (Den Haag, 8-11-2006)
- “Innoveren of degenereren”. Rabobank Salland, studieavond. Carel de Vries (Lettele, 7-11-2006)
- “Toekomst van het gezinsbedrijf”. Studieclubs Alblasserwaard. Carel de Vries (Andijk, 30-10-2006).
- “Innoveren of degenereren”. Van der Ham Veevoerders, studiemiddag. Carel de Vries (Giessenburg, 17-10-2006).
- “Innoveren of degenereren”. Stuurgroep Technology Assessment, studiemiddag. Carel de Vries (Bunschoten, 13-10-2006)
- “Lange termijnvisie op ontwikkelingen in de tuinbouw”, Presentatie voor Tuinbouw Jongeren Oostland. Peter Oei (Bleiswijk, 12-10-2006)
- Lid Panel discussie over duurzaam ondernemen in de glastuinbouw. Jaarcongres Glastuinbouw provincie Zuid-Holland. Peter Oei (Rotterdam, 11-10-2006)
- “Zuidplaspolder en duurzame energie infrastructuur”. Inleiding voor bestuur stichting Zuidplaspolder en Raad van Adviseurs. Peter Oei (Zoetermeer, 6-10-2006)

- “Innoveren of degenereren”. For Farmers, ledenbijeenkomst. Carel de Vries (Markelo, 28-9-2006)
- “Bioport: Strategies for a Biobased economy in the Rijn-Schelde Delta”. Conference “Biomass for Energy: Challenges for Agriculture”, Jan de Wilt en Geert Boosten (DoTank) (Brugge, 25/26-09-2006).
- “Energy Dairy”. European Dairy Farmers, Zomercongres. Carel de Vries (8-9-2006)
- “Sustainable Agriculture”. Inleiding voor Italiaanse toptuinders. Peter Oei (Bleiswijk, 6-9-2006).
- Workshop Last van Sturing-Dierenwelzijn. Ger Vos (Acquoy, 14-8-2006)
- “Mariene parken”. Workshop Mariene Parken, Jan de Wilt (Amsterdam, 28-06-2006).
- “Cowmunity”. Presentatie en workshops Jaarconferentie InnovatieNetwerk. Carel de Vries. (Havelte, 22-6-2006)
- “Meer uit melk”. Melkvee Academie, Innovatiewerkplaats. Carel de Vries (Giessenburg, 20-6-2006)
- “Betekenis van zagerkweek op agrarische bedrijven”. Opening pilot zagerkweek op akkerbouwbedrijf. Henk van Oosten (Wolphaartsdijk, 8-6-2006)
- Forum-bijdrage Vernieuwend Waterbeheer. Conferentie Waterschap Peel en Maasvallei en Provincie Limburg. Mathieu Wagemans (Weert, 1-6-2006)
- Ronde Tafelgesprek Vernieuwingen in de Planologie. VROM-raad. Mathieu Wagemans (Amsterdam, 31-5-2006)
- “Zonneterpen: van idee naar praktijk”. Landelijke VVM-bijeenkomst, Copernicus Instituut Utrecht. Peter Oei (Utrecht, 29-5-2006)
- “Over beelden en feitelijk denken”. Opening Energieproducerende Kas. Henk van Oosten (Bergerden, 24-5-2006).
- “Betekenis van Buurderijen in de Gelderse Vallei”. Seminar van InnovatieNetwerk, Reconstructiebureau Gelderse Vallei en de Stichting Kerk en Grond. Mathieu Wagemans (Ede, 24-5-2006)
- “Visserij en Innovatie”. Inleiding bij afscheidsdiner Ton IJlstra. Ger Vos (Rotterdam, 16-5-2006)
- Voorzitter bijeenkomst voor Technologisch Topinstituut voor tuinders, TU Delft. Peter Oei (Delft, 4-4-2006)
- Voorzitter seminar Plattelandsvernieuwing. X-S2, Kennisnetwerk Sociaal Beleid. Mathieu Wagemans (Utrecht, 31-3-2006)
- “Kennisinstrumenten voor de melkveehouderij”. Workshop ministerie van LNV. Carel de Vries (Ede, 30-3-2006)
- “How to Organise Processes of Transformation?”. Lezingencyclus Management of Change, Wageningen UR. Mathieu Wagemans (24-3-2006)
- “Toekomstvisie melkveehouderij” Nederlandse Zoötechnische Vereniging, studieavond. Carel de Vries (Wageningen, 23-3-2006)
- “Het Kwetsbare als Bron van Inspiratie”. Themabijeenkomst Protestantse Kerken Nederland. Mathieu Wagemans (Amersfoort, 22-3-2006)
- “Overzicht projecten Courage”. LTO Dalfsen, studieavond. Carel de Vries (Dalfsen, 21-3-2006).
- “Innovatieaanpak Glastuinbouw”. Jaarvergadering KAVB. Henk van Oosten (Noordwijkerhout, 23-2-2006)

- “Glastuinbouw 2020: de toekomst maak je zelf!” Workshop Tuinbouwvernieuwing. Henk van Oosten (Hoogkarspel, 22-2-2006)
- “Overzicht projecten Courage”. LTO Zuidholland, studiedag. Carel de Vries (Zegveld, 21-2-2006)
- “Systeeminnovaties in de Groene Ruimte”. PHLO-cursus Multifunctionele Plattelandsontwikkeling. Wageningen UR. Mathieu Wagemans (Wageningen, 14-2-2006)
- “Overzicht projecten Courage”. Vakgroep Melkveehouderij LTO. Carel de Vries (Nieuwe Niedorp, 2-2-2006)
- “Innoveren of degenereren”. Campina Jongerendag. Carel de Vries (Den Bosch, 24-1-2006)
- “Energieproductie”. Melkvee academie, Innovatiewerkplaats. Carel de Vries (Leeuwarden, 19-1-2006)
- “Samenwerking en Innovatie”. Friesland Foods Jongerendag. Carel de Vries (Zwolle, 10-1-2006)

4.

Gezonde Samenleving

4.1 Inleiding

Het thema “Gezonde samenleving” is vanaf 2006 inhoudelijk sterk gewijzigd ten opzichte van eerdere jaren, toen voeding en fysieke gezondheid de kernbegrippen waren. Nu hanteren we een brede opvatting van gezondheid. We onderscheiden vier dimensies: fysieke gezondheid, geestelijke gezondheid, sociale gezondheid en morele gezondheid. De samenhang tussen die vier dimensies staat centraal in de keuzes die mensen maken - keuzes op het gebied van voedingspatronen, tijdsbesteding, de inrichting van en verantwoordelijkheid voor hun leefomgeving, hun verbinding met natuur en hun behoefte aan zorg.

De inhoudelijke verbreding heeft in 2006 haar weerslag gehad op het type concepten: enkele langer lopende concepten rond voeding en gezondheid zijn afgesloten (4.2), enkele concepten uit het vorige programma lopen nog door (4.3) en we hebben geïnvesteerd in de ontwikkeling van nieuwe concepten (4.4.). Veel van de nieuw ontwikkelde concepten dragen nog sterk het karakter van preconcepten: globale ideeën over mogelijke doorbraken die nog nadere uitwerken vergen. Bijeenkomsten van de innovatiekring Gezonde samenleving - in 2006 gestart - lagen aan de basis van de nieuwste projecten binnen dit thema. De innovatiekring is breed samengesteld (zie bijlage 2) en heeft als belangrijkste taak om ideeën te genereren, te versterken en zo mogelijk te ondersteunen in de uitvoering.

4.2

In 2006 afgesloten projecten

Smaaklessen©

In het concept “Smaaklessen” wordt jongeren (basisonderwijs) kennis rond voedsel bijgebracht, door hen op een aantrekkelijke manier Smaaklessen aan te bieden. Smaaklessen zijn kleurrijke, smaakvolle, aantrekkelijke en vooral praktische lessen voor het basisonderwijs. Zinnenprikkelend, speels en praktisch onderwijs over voeding en voedsel voor jonge kinderen. Dat is de essentie van het programma “Smaaklessen”. Momenteel lijken de doelen van de Smaaklessen te worden gerealiseerd. Verschillende organisaties hebben nu hun krachten gebundeld om het lespakket verder te ontwikkelen en breed in te voeren in het basisonderwijs. Geen eenvoudige opgave, want het programma van het basisonderwijs is al aardig dichtgetimmerd. Werd in eerste instantie binnen dit concept met Pierre Wind, Wageningen UR en de Centrale Educatieve Dienstverlening Rotterdam samengewerkt, momenteel wordt met de al genoemde partijen, aangevuld met andere - waaronder het ministerie van LNV, het Voedingscentrum, diverse Agrarische Hogescholen, Euro-Toques Nederland - gewerkt aan het daadwerkelijk Nederland-breed introduceren van de Smaaklessen. Verder zijn er nog vele andere partijen zijdelings betrokken die op enig moment ook actief aan het project zullen bijdragen. Smaaklessen zijn een mooie illustratie van hoe wij willen werken: InnovatieNetwerk ontwikkelt met netwerkpartijen het concept, realiseert een pilot (basisscholen in Rotterdam), waarna andere partijen verantwoordelijk worden voor het breed in de praktijk brengen van het concept. LNV heeft hierbij een prominente rol vervuld en daarmee ook veel publiciteit gegenereerd.

ZESL

Smaaklessen in het basisonderwijs zijn een goed begin. Basisschoolleerlingen zijn immers nog ontvankelijk voor kennis over eten. Er bestaat echter een risico dat de kennis die via de Smaaklessen is opgedaan niet beklijft; vooral bij leerlingen die doorstromen naar het vmbo. Overgewicht komt bij het vmbo meer voor dan in het vwo. Hierover gaat het concept ZESL - 6XL: Lekker Lang Leven, Leven Lang Lekker. Het is een aanpak waarmee ook vmbo-leerlingen actief met diverse aspecten van eten en voeding in aanraking komen via vakoverstijgende projecten. Lekker, gezond en veilig eten leent zich daar uitstekend voor, en aandacht voor dit onderwerp kan in elk vak terugkomen - of het nu biologie, economie, aardrijkskunde of geschiedenis is. Met eten zijn experimenten te doen. En aan het verbouwen, verwerken en vermarkten van voedselproducten zitten veel maatschappelijke aspecten die zich goed lenen voor trainingen in schrijven en spreken.

Momenteel lijken alle doelen van ZESL te worden gerealiseerd. De doelstelling van ZESL wordt opgepakt door de partijen die de overheid nu landelijk verantwoordelijk heeft gesteld voor ondersteuning van voedingsonderwijs op het vmbo. Door Helicon, Cito, APS (Al-

gemeen Pedagogisch Studiecentrum), Voedingscentrum en diverse andere partijen is een RIGO (Regeling Innovatie Groen Onderwijs)-voorstel ingediend waarin deze vakoverstijgende aanpak werd uitgewerkt (dit alles op initiatief van InnovatieNetwerk). Hoewel het voorstel niet werd gehonoreerd, pakken alle partijen samen met LNV deze uitdaging toch op. Dat betekent ook dat de rol van InnovatieNetwerk nu grotendeels is uitgespeeld. En zo hoort het ook. Het concept is afgesloten met een “stand van zaken” in de Nieuwsbrief van InnovatieNetwerk en een “vlugschrift” dat alleen bedoeld is voor beperkte verspreiding.

“Nog steeds gezond?”

In september 2003 verscheen de brochure “Gezond?”. De brochure “Gezond?” ging specifiek over de vraag of bij voeding gemelde gezondheidsclaims wel kloppen, of dergelijke producten echt zo gezond zijn als de producenten suggereren. Bij elk hoofdstuk is een korte samenvatting opgenomen. Intussen zijn 15.000 exemplaren van de brochure “Gezond?” verspreid, maar nog steeds blijkt belangstelling voor de behandelde problematiek omdat deze in wezen nog niet is opgelost. Omdat de afgelopen jaren uiteraard wél meer kennis is ontwikkeld, is de brochure “Gezond?” in 2006 geactualiseerd met de aangepaste naam “Nog steeds Gezond?”. Er is veel aandacht geweest voor dit onderwerp in de pers.

Docenten vroegen na het lezen van de eerste brochure om ondersteunend lesmateriaal. Door studenten van de Wageningen Universiteit en de Haagse Hogeschool zijn daarom een lesbrieft, een docentenhandleiding en een leerlingenhandleiding opgesteld. Dit voor respectievelijk de tweede fase havo/vwo en het vmbo. Het pakket vindt gretig aftrek.

MultiCuli

Activiteiten rond eten kunnen worden gebruikt als een instrument voor maatschappelijke integratie. Met de vaststelling dat dit onderwerp nieuwe kansen kan bieden, is dit concept ontstaan, met als doel om autochtone en allochtone Nederlanders samen te brengen om inkopen te doen, te koken en waar mogelijk ook samen te eten en zo uiteindelijk de integratie tussen autochtone en allochtone Nederlanders te versterken. Uit een fact-finding studie is gebleken dat er al heel veel activiteiten zijn die als doelstelling hebben om Nederlanders in multicultureel verband te laten kennismaken met hun gewoonten en gebruiken op het gebied van eten. Het is echter ook gebleken dat deze activiteiten geen of weinig invloed hebben op integratie.

In het MultiCuli-concept, dat met vijf Haagse bureaus op het gebied van communicatie en integratie is uitgewerkt, is geprobeerd om een andere aanpak te ontwikkelen die wél zou kunnen werken. Dat bleek toch te lastig: hoe integratie-via-eten effectief te operationaliseren, is nog steeds een brandende vraag. Verder is het nog niet mogelijk gebleken om een duidelijke aansluiting te vinden bij het werkveld van InnovatieNetwerk (agro & groen). Voorlopig is dit traject daarom op hold gezet.

4.3

Doorlopende projecten uit 2005

Oerdis

In dit project wordt geprobeerd om een basis te leggen voor een gezonder eetpatroon, door te kijken naar hoe onze verre, verre voorouders aten en de kennis hierover te gebruiken voor het ontwerpen van het ideale voedselpakket van de toekomst. Aan de hand van archeologisch, antropologisch, etnografisch, paleontologisch en palynologisch onderzoek kan in beginsel het “dieet” van onze voorouders worden gereconstrueerd. Met die kennis op zak kan vervolgens door voedingsdeskundigen een “archetypische” menukaart worden opgesteld. Deze reconstructie kan daarmee een beeld geven van de samenstelling van het oermenu (“de Oerdis”) van de mens waar wij in de loop van de evolutie qua biochemie weinig van verschillen, maar qua eetgedrag volledig van zijn vervreemd.

De externe projectleider mevrouw Drs. E. Smits van het Amsterdams Archeologisch Centrum heeft met uiteenlopende specialisten teksten opgesteld waarmee de uitgangspunten achter het concept “Oerdis” zijn onderschreven. Het blijkt echter veel lastiger om tot een daadwerkelijke reconstructie van ons oerdieet te komen en aanbevelingen op te stellen over hoe onze voeding er eigenlijk uit zou moeten zien om daarmee problemen met ons eigen lichaam te voorkomen. Ondertussen zijn in 2006 de diverse teksten geredigeerd tot een gemakkelijk leesbare tekst. Deze zal echter nog worden aangevuld met antropologische kennis over de manier waarop “natuurvolken” zich momenteel voeden.

Eeticons

In 2003 is InnovatieNetwerk begonnen met het concept “Eeticons”, een alternatief voor de huidige (vaak onleesbare of onbegrijpelijke) informatie op levensmiddelen. Het concept Eeticons richtte zich in eerste instantie op de ontwikkeling van een simpel systeem van plaatjes waarmee relevante informatie over voeding (calorische waarde, manier van produceren, aanwezigheid van allergenen, e.d.) op een simpele wijze kan worden gecommuniceerd. Daarom ook wordt de naam “Eeticon” voor het concept gebruikt: dit is een samentrekking van de woorden “eten” en “emoticons”, bewegende plaatjes die een gemoedstoestand weergeven, “Ik ben OK” of “Ik ben minder OK”.

Het concept ontwikkelt zich langs twee lijnen.

De eerste lijn spitst zich toe op de vormgeving van de etikettering en het helpen van de - vooral jonge - gebruiker om met kennis van zaken aan de hand van die etiketten een verantwoorde voedselkeuze te maken. Centraal daarin staat een in opdracht van InnovatieNetwerk vervaardigde brochure over voedsletikettering voor gebruik in het vmbo. De concepttekst is inmiddels getoetst in een aantal proefflessen. Dat bevestigde het idee dat jongeren geen idee hebben wat er te leren valt uit informatie die op verpakkingen staat. Maar ook de docenten

bleken grote moeite te hebben met die informatie. Dat onderschrijft de noodzaak van goed lesmateriaal. Om de brochure goed bruikbaar te kunnen maken in het onderwijs, zijn op basis van de opgedane ervaringen in de profflessen daarom ook lesbrieven opgesteld. Om de brochure uitdagend te maken voor jongeren werd een storyline (quest) ontwikkeld met encryptie van URLs van relevante websites.

De tweede lijn concentreert zich op technologische innovaties om via het etiket specifieke informatie rond voedingsmiddelen bij de consument te krijgen: Radio Frequency Identification Tags (RFID's) of een nieuwe vorm van Bar Coding aangeduid als EAN 13 zouden hier uitkomst kunnen brengen.

Celebrate Food

Winkels en (super)markten zijn er in meerderheid niet op ingericht om hun klanten te verleiden een koopgedrag te ontwikkelen waarin duurzaamheid en/of gezonde producten centraal staan. Het concept "Celebrate Food" richt zich hierop door:

1. Het zoeken naar een formule voor winkels en (super)markten waar meer consumenten een verantwoord koopgedrag (dus gericht op duurzame, gezonde en verantwoorde voeding) ontwikkelen. Het boekje "Celebrate Food I" was voor een aantal partijen aanleiding om te vragen of dit concept in de praktijk kon worden geïmplementeerd. Daarvoor ontbrak echter een goede integrale vormgeving en een financieel-economische basis. DoornRoos Imagineers heeft ondertussen een aantal ontwerpen nader uitgewerkt. Deze ontwerpen zijn in 2006 verwerkt tot een boekje "Celebrate Food II". De ontwerpen zijn voorgelegd aan een aantal bedrijven, wat tot enthousiaste reacties leidde. Ook de pers heeft aandacht besteed aan de publicatie.
2. Het ontwikkelen van businessmodellen die het interessant maken voor lokale/regionale (primaire en secundaire) producenten om zelf te participeren in een (super)markt of detailhandelsformule. Via deze benadering kan de logistiek op een duurzame manier (korte handelswegen) worden ontwikkeld en kan de toegevoegde waarde in de keten op een evenwichtiger manier worden verdeeld (fair trade). De Strategic Development Group werkt in onze opdracht aan het opstellen van een aantal mogelijke businessmodellen.
3. De ontwikkeling van een Europese benchmark voor winkels en supermarkten die hun maatschappelijke verantwoordelijkheid nemen voor duurzame en gezonde voeding. Hiertoe wordt gewerkt aan het opzetten van een netwerk van Europese consumentenorganisaties die gezamenlijk, zo mogelijk met behulp van financiering vanuit Europese fondsen, de benchmark opstellen en die vervolgens nationaal toetsen. In 2006 is overleg geweest over de Europese benchmark, onder meer met de Britse en de Nederlandse Consumentenbond en met projectcoördinatoren van de EU in Brussel. Ook is binnen de Europese koepelorganisatie van consumentenbonden BEUC een voorstel aan de orde geweest om een gecoördineerde actie op gang te brengen. Hoewel er duidelijk belangstelling is voor dit onderwerp en de uitwerking ervan, blijkt het in de praktijk een erg stroperig proces.

Calorieën op de bon

De calorische waarde van voedingsmiddelen staat doorgaans op de verpakking vermeld, maar wel op een erg onhandige manier. Die calorieën gaan over een speciale hoeveelheid (100 g) van dat ene voedingsmiddel. Maar wat moet een consument daarmee als hij meerdere voedingsmiddelen koopt voor een heel gezin? Wat zou er gebeuren als de consument op de kassabon ook het totaal aantreft van aangekochte calorieën? En daarbij bijvoorbeeld de melding: “U heeft voldoende calorieën ingekocht om X personen Y dagen te voeden.” De verwachting is uiteraard dat dit aantal veel hoger zal zijn dan wat de consument vermoedt.

Tom Hoekman en Peter Engels, studenten Industrieel Ontwerpen van de TU Eindhoven, zijn in 2006 aan de slag gegaan met het idee. Ze werken het idee uit in de vorm van ruwe prototypes van instrumenten waarmee consumenten het optelprobleem gemakkelijker de baas kunnen. Begin 2007 leveren zij hun uitwerking op. Het idee is ook in de week gelegd bij het Academic Masters Cluster van de WUR, maar dat heeft nog niet tot inzet van studenten geleid.

4.4 In 2006 nieuw gestarte projecten

Voedselketenstad

Kern van het idee is: benut de mogelijkheden die de stad biedt om voedselketens binnen stedelijke conglomeraten te versterken en te verduurzamen. Voorbeelden zijn het uitbreiden van volkstuinen en het opzetten van een afzetsysteem voor volkstuinders (o.a. in supermarkten), het introduceren van fruitbomen in de openbare stadsruimte, het opzetten van een breed assortiment van streekproducten rond de stad - primair voor levering aan de stad (vergelijk Vechtdal-producten), het promoten en versterken van de culinaire kwaliteiten van de stad, en het vergroten van productiemogelijkheden in de stedelijke omgeving. Op meer grootstedelijke schaal zijn elders, bijvoorbeeld in Rome en Londen, recent interessante initiatieven gestart om de betekenis én verantwoordelijkheid van de stad in de voedsleconomie te versterken. Rien Bongers en Simone van den Broek van Het Portaal (Rotterdam) zijn in 2006 gestart met een verkenning van de zinvolheid en haalbaarheid van een Randstedelijke evenknie van de Rome- en Londen-initiatieven.

Gezondheid zonder grenzen

Kern van het concept is het daadwerkelijk opzetten van een fysiek of virtueel gezondheidscentrum met een grote diversiteit aan preventieve en curatieve gezondheidsbenaderingen. In de gezondheidszorg in westerse landen domineert de science based curatieve benadering. Andere curatieve en preventieve gezondheidsbenaderingen zijn weliswaar aanwezig, maar versnipperd en veelal zeer marginaal. Door het aanbod

van uiteenlopende gezondheidsbenaderingen te bundelen, kan een omslag gerealiseerd worden van specialistische gezondheidszorg naar een integrale gezondheidsbeleving.

Dit idee is ten behoeve van bespreking in de innovatiekring uitgewerkt door Mariëlle Bordewijk en Noud te Riele (STORRM CS). Conclusie was dat het idee veel potentie heeft en rijp is voor concretisering.

Debatteren met stickers

Geef scholieren/jongeren stickers met afkeurende teksten als “Dit heb je niet nodig”, “Overbodig”, “Dit kan niet gezond zijn”, e.d. en stimuleer ze die naar eer en geweten te plakken op alle producten en diensten die volgens hen dit opschrift verdienen. Hou scherp in de gaten waar de stickers opgeplakt worden, en hoe omstanders en eigenaren/leveranciers hierop reageren.

Het is een manier om waarden die leven bij jongeren expliciet te maken, en in discussie te brengen. Consumenten - in dit geval jonge consumenten - “praten” nu terug tegen de leveranciers. Dit idee is als bovenstaand in grove lijnen voorgesteld bij de startbijeenkomst van de Innovatiekring Gezonde samenleving en verder uitgewerkt door Francien Knorringa en Judith Klute. De volgende stap wordt toepassing van het idee in een testomgeving.

Waardenpaspoort

In toenemende mate worden consumenten opgeroepen om in hun koopgedrag morele keuzes te maken en dit niet (alleen) over te laten aan het bedrijfsleven en de overheid. Dat is gemakkelijker gezegd dan gedaan. Hoe kunnen we consumenten in staat stellen die morele keuzes te maken? Het idee achter dit concept is om de individuele waarden van mensen expliciet te maken, waarde-informatie toe te voegen aan producten en diensten, en via een interface (zoals een barcode-lezer) te zorgen voor de afstemming. Consumenten krijgen daardoor onmiddellijk informatie over de vraag of de waarden die zij belangrijk vinden, weerspiegeld worden in de producten en diensten die zij (kunnen) aanschaffen. Een “waardenpaspoort” en bijbehorende interfaces kunnen dit vergemakkelijken.

Het idee kan een doorbraak betekenen in het debat over het verschil dat zou bestaan tussen de keuzes die burgers en de keuzes die consumenten maken.

Dick Rijken (Haagse Hogeschool en VPRO) heeft het idee uitgewerkt tot een ruw prototype.

Smaaknet

Ongezonde voeding, overgewicht, weinig tijd nemen voor de maaltijd, te weinig bewegen, steeds goedkopere ongezonde calorieën, overal snacks te koop - allemaal kenmerken van een niet echt gezonde levensstijl. Om het tij te keren, proberen we vaak om verkeerd gedrag te ontmoedigen of te bestraffen. Maar de echte uitdaging is het aantrekkelijk maken van ander gedrag, van andere leefstijlen en andere leefomgevingen. Niet door te waarschuwen voor de gevaren van het ongezonde, maar door het verleiden tot de verlokkingen van het gezonde. Een aanpak die kansen biedt, is het leren waarderen van smaak. In die

aanpak is smaak de verbindende schakel tussen gedrag, beleving en omgeving. Door te genieten van wat een smaakvol product ons biedt. En door de waarde te ontdekken van de vele variaties in smaak; het begin van het eind van een smakeloos en kleurloos bestaan. Zou zoiets als een netwerk van mensen die zich nog steeds bekommeren om de rijke smaak van onze dagelijkse voeding iets teweeg kunnen brengen? Kunnen zij dat besef doen doordringen in brede lagen van onze samenleving? Wat is ervoor nodig om zo'n "smaaknet" succesvol te doen zijn? En wat is dan het beoogde gevolg? Op basis van een meerdaagse workshop met potentiële betrokkenen, heeft Wibbo Koole (Create2Connect) een advies opgesteld over de kansen en bedreigingen van dit concept. Hij heeft de kern van het concept als volgt omschreven: "(...) een creatieve netwerkorganisatie die een krachtige impuls gaat geven aan de rol en de beleving van smaak in de voedselketen, van producent via distributeur tot consument. En die daarmee op termijn een positief effect bewerkstelligt op de gezondheid van consumenten. Een tegengif tegen het groeiend overgewicht." Mede op basis van dit advies is opdracht gegeven aan bureau Scriptorum voor de uitvoering van een onderzoek naar het belang van smaak in de keten, in relatie tot de uiteenlopende andere productkwaliteiten.

Niettemin is ook een belangrijk advies van Koole dat het concept nog onvoldoende grijpbaar en onvoldoende afgebakend is om effect te kunnen hebben. Er zijn veel initiatieven die de ambitie van het Smaaknet proberen te benaderen, zodat de toegevoegde waarde van dit nieuwe concept zeer helder en onderscheidend moet zijn. Hij adviseerde om hier eerst in te investeren. Dit advies werd ondersteund door de discussie over presentatie van dit concept in de innovatiekring.

Samen goed eten

Een kenmerk van de eetcultuur in onze moderne samenleving is dat de nadruk ligt op snelheid, gemak en individualisme. De gezamenlijke maaltijd wordt steeds minder normaal. Dat zien we niet alleen in de huishoudens maar ook bij grotere leefvormen: scholen, bedrijven, zorginstellingen, ziekenhuizen. In die categorie van collectieve maaltijden - voor zover die er zelfs zijn - ligt de nadruk doorgaans op een zo efficiënt mogelijke nutriëntentoevoering. Het concept "Samen goed eten" wil deze trend ombuigen om te komen tot doeltreffende maaltijdervaringen. Doeltreffend in de zin dat voeding en het gezamenlijk delen van de maaltijd zo goed mogelijk bij kan dragen aan de gezondheid. Hiertoe zijn in 2006 twee acties ondernomen. Marianne Heselmans, voedingsjournaliste, is gaan werken aan een rapport over wat de wetenschap zegt over de relatie tussen eetgedrag bij scholieren en hun leerprestaties. Dit rapport wordt in 2007 opgeleverd, met onder andere als doel om bij te dragen aan de discussie over nut en noodzaak van schoolmaaltijden. Voorts heeft het bureau Innovaction gewerkt aan een roadmap voor de ontwikkeling van uiteenlopende businessmodellen voor nieuwe vormen van collectieve maaltijdvoorziening.

Gezonde wijk

De wijk als sociale bouwsteen van onze steden en dorpen staat in de wereld van de gezondheidszorg in toenemende mate in de belangstelling. Dit komt onder andere door de noodzaak om vernieuwing

te zoeken in de alledaagse leefomgeving van mensen. Het concept “Gezonde wijk” heeft tot doel te komen tot verrassende combinaties tussen agro, groen en andere domeinen die inwerken op de gezondheidsbeleving in het alledaagse leven van mensen in de wijk. We zullen daarbij zowel kijken naar de fysieke leefomgeving (de inrichting van wijken, de toegankelijkheid, de beweegruiimte, etc.) als naar de virtuele leefomgeving (de wijze waarop bewoners toegang hebben tot en omgaan met gezondheidsgerelateerde informatie en media).

Inge Verdonk van het NIGZ is gestart met een eerste uitwerking van het concept. De nadruk ligt op het genereren van praktisch realiseerbare ideeën voor een gezonde wijk. De nadruk zal liggen op de fysieke inrichting en de fysieke attributen die van invloed kunnen zijn op de gezondheidsbeleving van wijkbewoners. En met fysiek bedoelen we niet alleen het steen, asfalt en beton, maar ook het groen en blauw, alsook de architectuur en planologie.

Binnen met Groen

Uit de ervaringen met de Kas als Energiebron blijkt dat planten een groot koelend effect hebben. In de gebouwde omgeving is dringend behoefte aan duurzame koelsystemen, vooral wanneer veel glas is toegepast. De combinatie van moderne tuinbouwtechnologie met planten in scholen, verzorgingstehuizen en woningen biedt nieuwe perspectieven voor een gezonde wijk. Planten blijken bovendien een heilzaam effect te hebben op mensen: het algemeen welbevinden stijgt, genezen gaat sneller en kinderen leren beter. Kern van het concept is zorg te dragen voor gezonde gebouwen. Dat wil zeggen: gebouwen die substantieel minder energie gebruiken voor koeling in de zomer en verwarming in de winter, en die een extra prettige omgeving scheppen door het vele groen dat extra bijdraagt aan het comfort en de beleving van de ruimte.

In 2006 is opdracht gegeven om de volgende projectresultaten te behalen:

1. Ontwikkel een publicatie om ontwerpers en opdrachtgevers in de gebouwde omgeving te overtuigen van de kansen die nieuwe tuinbouwtechnologie in combinatie met planten biedt voor nieuw- en verbouwplannen,
2. Ontwerp vijf verschillende situaties (aanbouw ziekenhuis, verzorgingstehuis, school/kinderopvang, winkel- of wijkcentrum, woningen) waarin het principe van de Kas als Energiebron zorgdraagt voor een prettig binnenklimaat,
3. Zorg voor aantrekkelijke artist’s impressions van de ontwerpen,
4. Beschrijf per ontwerp welke voordelen het systeem biedt en welke wetenschappelijke onderbouwing daaraan ten grondslag ligt,
5. Geef aan de hand van kengetallen globaal inzicht in de mogelijke besparingen en de investeringen.

Bovenstaande moet leiden tot een uitgewerkt concept in een aantrekkelijke publicatie voor bestuurders en directie van scholen, verzorgingstehuizen, etc. De technische uitwerkingen kunnen als bijlage de claims in de hoofdteksten onderbouwen, maar de hoofdzaak is om ontwerpen met hun voordelen te tonen. De opdracht is verstrekt aan Blom Architecten, FiwiHex BV en Westbroek & ter Haar.

On-Hollands groen

Uit onderzoek komt naar voren dat de groene ruimte in Nederland sterk gericht is op autochtone Nederlanders uit de midden- en hogere inkomensklassen. Een groeiend deel van de bevolking “heeft” weinig met die groene ruimte: zij kennen en benutten een groot deel van onze parken, bossen, landschappen en natuurgebieden niet of nauwelijks. Veel “aanbieders” van groen ondernemen pogingen om hun producten beter onder de aandacht te brengen van nieuwe Nederlanders. Het concept “On-Hollands groen” - nog een werktitel - wil dit verschijnsel op een andere manier benaderen, namelijk door de diversiteit van achtergronden die de diverse nieuwe Nederlanders met zich brengen, in te zetten ter verrijking van het bestaande aanbod aan groene ruimte. Na een bijeenkomst met vertegenwoordigers van de WUR, Staatsbosbeheer, Forum en de stichting wAarde heeft laatstgenoemde partij een projectvoorstel opgesteld.

4.5 Rapporten

- Celebrate Food II (rapportnr. 06.2.138, oktober 2006)
- Nog steeds gezond? (rapportnr. 06.2.127, september 2006)
- NL Regieland - Organisatorisch innoveren in regie: Fact finding en analyse (rapportnr. 06.2.110, september 2006)
- Communiceren over eten III - Overgewicht te lijf! (rapportnr. 06.2.123, mei 2006)
- Voortgangsrapportage ‘ZESL’ (maart 2006)
- Nieuwsbrief ‘Smaaklessen(c) wordt groot!’ (januari 2006)
- InnovatieNetwerk: grensverleggend vernieuwen in voeding voor een gezonde samenleving, 2000-2005 (rapportnr. 05.2.116C, december 2005)

4.6 Media

- Supermarkten moeten bijdragen aan levensstijl (Retail Manager, 31 december 2006)
- Pot-, blik- en diepvriesgroenten verdienen beter imago (Smaaklessen) (Nederlands Tijdschrift voor Diëtisten, 31 december 2006)
- En het winnende dieet is... (Smaaklessen) (Nederlands Tijdschrift voor Diëtisten, 31 december 2006)
- Nieuw in Den Bosch: Food Design & Innovation (Carrière+, 31 december 2006)
- De moed en de wil (Smaaklessen) (Misset Restaurant, 31 december 2006)
- Veilig voedsel, bewuste keus (Smaaklessen) (Balkster Courant, 28 december 2006)
- Eten in de klas (Elsevier, 22 december 2006)
- Supermarkt heeft langste tijd gehad (Bakkerswereld, 22 december 2006)

- HAS Food Design & Innovation (Voedingsmiddelentechnologie VMT, 15 december 2006)
- Smaaklesexpres op school (Almere Vandaag, 13 december 2006)
- Toekomstsuper is veel gezonder (DistriFood, 9 december 2006)
- Supermarkten moeten gezonder en duurzamer, stelt InnovatieNetwerk/”Je moet de appels kunnen ruiken” (Levensmiddelenkrant, 8 december 2006)
- Angst tast het smaakgevoel aan (NRC Handelsblad, 7 december 2006)
- De supermarkt moet helemaal anders, vers moet de klant verleiden (Celebrate Food) (Trouw, 6 december 2006)
- Supermarkt heeft langste tijd gehad (www.marketingtribune.nl, 6 december 2006)
- Kinderen bedenken website Voedingscentrum (Smaaklessen) (Voeding Nu, 30 november 2006)
- Een kok in de klas (Smaaklessen) (Schoolbestuur, 30 november 2006)
- Gezondheidsclaims (RTV West, Roukost, 28 november 2006)
- Spelen in de keuken (BN de Stem ed. Moerdijk, 25 november 2006)
- Keukenkoning dankzij Pierre Wind (Smaaklessen) (Gelderlander ed. de Vallei-Ede, 18 november 2006)
- Handen uit de mouwen (o.a. Smaaklessen) (De Twentsche Courant Tubantia ed. Tubbergen, 18 november 2006)
- Toekomst supermarkt begint in 2007 (Celebrate Food) (Groenten en Fruit, 17 november 2006)
- Celebrate Food II: Supers ongezond ingericht (www.foodlog.nl, 15 november 2006)
- Turbokoken met het gezin (Parool, 14 november 2006)
- Supers moeten gezonder (Gruitstjop/Celebrate Food) (EVMI Nieuwsbrief, 14 november 2006)
- Gezondheidsclaims voedingsmiddelen terecht? (VARA Radio, Kassa, 13 november 2006)
- Supermarkten moeten helpen in strijd tegen obesitas (Celebrate Food) (Agrarisch Dagblad, 11 november 2006)
- Spelen in de keuken met Pierre Wind (Smaaklessen) (Stentor Veluws Dagblad ed. Veluwe West en Stentor Deventer Dagblad, 11 november 2006)
- Speel mee met de turbokok (Provinciale Zeeuwse Courant ed. Walcheren, 11 november 2006)
- Lekker spelen in de keuken met turbokok Pierre Wind (Eindhovens Dagblad ed. Eindhoven-Oost, 9 november 2006)
- Smaaklessen voor VMBO's stopgezet (Vakblad AGF, 9 november 2006)
- Lunchen met... (Smaaklessen) (PM, 9 november 2006)
- Smaakpretpark (KRO Magazine, 3 november 2006)
- Hoe besteden we de BOS gelden? (Smaaklessen) (Altena Nieuws, 2 november 2006)
- Nog steeds Gezond? (www.rensvandeberg.com, 25 oktober 2006)
- Trend verrijkte voeding vraagt om voorlichting (Nog steeds Gezond?) (Agrarisch Dagblad, 21 oktober 2006)
- Toetsing van functionele voedingsmiddelen werkt in Japan (mede gebaseerd op “Nog steeds gezond?”) (Spil, 30 september 2006)
- Minister en topkok geven smaakles op Parachute (Het Krantje ed. Voorburg, 21 september 2006)

- Scholieren moeten leren proeven (Flevopost Lelystad, 15 september 2006)
- De roep om meer smaak (Nieuws voor diëtisten, juli/augustus 2006)
- Opleidingscentra luiden noodklok (Smaaklessen) (Voedingsmiddelen Industrie Magazine, 24 augustus 2006)
- Kinderen nieuwe doelgroep voor vlees (Slagers Wereld, 12 augustus 2006)
- Zinnvolle smaak (Foodmagazine, 31 juli 2006)
- Smaakles voor Paulusschool (Uitkijkpost, 26 juli 2006)
- Groenten en fruit hebben steeds minder geur (Vakblad AGF, 6 juli 2006)
- Consument gooit voor miljarden aan eten weg (Trouw, 4 juli 2006)
- De grote verwarring in voedselland (Groter Groeien, 30 juni 2006)
- Kinderen leren proeven tijdens smaaklessen (Bodegraafs Nieuwsblad, 29 juni 2006)
- Motie van Azough en Arib over smaaklessen (Kamerstuk, 26 juni 2006)
- Euro-Toques restaurant voor Edam (Smaaklessen) (Zondagochtendblad ed. Purmerend/Waterland, 25 juni 2006)
- Horeca strijdt mee tegen vetzucht (Snackkoerier, 23 juni 2006)
- Waardering Euro-Toques voor Damhotel (Noordhollands Dagblad ed. Waterland, 21 juni 2006)
- Leerlingen Montessori krijgen een smaakles (het Stadsblad Breda, 21 juni 2006)
- Euro-Toques (Smaaklessen) (Nunspeet Huis aan Huis, 13 juni 2006)
- Snelle groei biologische landbouw (Smaaklessen) (Het Financieele Dagblad, 9 juni 2006)
- Gezonde hap voor basisschooljeugd (Leeuwarder Courant ed. West, 2 juni 2006)
- Appelmoes is ongezond, maar wel lekker (Friesch Dagblad, 2 juni 2006)
- Les in smaak... (Noordoostpolder ed. dinsdag, 30 mei 2006)
- Smaaklessen op school (ZOZ, nr. 73, mei/juni 2006)
- Fastfood-accijns (Elsevier, 13 mei 2006)
- Voedselhulp (Column Smaak, nr. 30, mei 2006)
- Streekproducten nemen steeds hogere vlucht (Brabants Centrum, 11 mei 2006)
- Tijd voor de polonaise mayonaise (Nieuwe Groene Carrière, 30 april 2006)
- Smaakles voor politici (Misset Horeca, 14 april 2006)
- Reststromen bieden veel kansen (Voedingsmiddelentechnologie VMT, 7 april 2006)
- 36 suikerklontjes in een pak vanillevla (Stentor Veluws Dagblad ed. Veluwe West, 6 april 2006)
- Smaakles van tv-kok (Leeuwarder Courant ed. Zuid, 6 april 2006)
- Smaakvervlakking (Zeeland Business, 31 maart 2006)
- Smaaklessen op basisscholen (LNV Met Name, 30 maart 2006)
- Kom in de Kas toont “tuinbouw in beweging” (de Krant ed. Kampen e.o., 29 maart 2006)
- Gekke-bekkenles/Basisscholen binden de strijd aan met smaakvervlakking (NRC NEXT, 27 maart 2006)
- Smaakles op scholen (Retail Trends, 28 februari 2006)

- Op school leer je smakelijk eten (Voeding Nu, 28 februari 2006)
- LNV wil smaaklessen op school (Voeding Nu, 28 februari 2006)
- Minister Veerman van Landbouw wil dat kinderen weer leren proeven (Meat & Meal Management, 28 februari 2006)
- Smaakexplosie met stikstof (Algemeen Dagblad, 25 februari 2006)
- Kennis overdragen over lekker én gezond (Algemeen Dagblad, 25 februari 2006)
- Afstand (Smaaklessen) (Voedingsmiddelentechnologie VMT, 24 februari 2006)
- Zogezegd: Smaaklessen voor de jeugd, is dat het ei van Columbus om kinderen gezonder en dus ook meer groenten en fruit te laten eten? (Vakblad AGF, 16 februari 2006)
- Smaakles (blinQ/Z@pp, 7 februari 2006)
- “Proefwerk” van ome Joop (Smaakles) (Misset Horeca, 3 februari 2006)
- Steun van ministerie voor smaaklessen chef-koks (Misset Horeca, 3 februari 2006)
- OVT in het eerste uur: Deze week hield minister Veerman een pleidooi voor het invoeren van smaaklessen (radio zondag) (Trouw, 28 januari 2006)
- Koning klant moet verleid worden/Duurzaamheid (Trouw, de Verdieping/podium, 27 januari 2006)
- Veerman: Smaakles op school (Metro, 24 januari 2006)
- Frituurgeneratie krijgt smaakles op school (Algemeen Dagblad, 24 januari 2006)
- Op de bres voor goede smaak (Het Financieele Dagblad, 24 januari 2006)
- Aldus “Geen dikkerds in de klas” (Parool, 24 januari 2006)
- Veerman wil kinderen leren proeven (de Telegraaf, 23 januari 2006)
- Veerman wil smaaklessen op alle basisscholen (RTL Nieuwsbrief, 23 januari 2006)

4.7

Lezingen en workshops

- Inleiding workshop Dag van de Toekomst. Henk Huizing (Apeldoorn, 2-10-2006)
- Bijdrage Lagerhuisdebat Kansrijk. Henk Huizing (Utrecht, 26-4-2006)
- Inleiding Innovatiecafé van de Agrofoodcommunity Zuidoost-Nederland. Hans Rutten (Deurne, 13-4-2006)
- “Klinkende munt uit waardeloze resten”, Lezing voor VMT. Henk Huizing (Ede, 14-3-2006)
- “Ontwikkelingen rond voeding in Nederland”. Workshop Foresight Voeding, IFOK, Duitsland. Henk Huizing (Berlijn, 16-2-2006)
- Bijdrage aan paneldiscussie op conferentie over innovatie, van de Société des Agriculteurs de France (SAF), Parijs. Hans Rutten (Parijs, 25-1-2006)

5.

Innovatie- Stimulerende Omgevingen

5.1 Inleiding

Het is zowel politiek als maatschappelijk onomstreden dat innovatie een absolute randvoorwaarde is om economische én maatschappelijke voorspoed te waarborgen, ook op de langere termijn. Voor die innovatie zijn primair ondernemers verantwoordelijk. Het maatschappelijk veld rondom die ondernemers creëert echter een omgeving die het voor ondernemers aantrekkelijk of juist lastig maakt om te innoveren. Het uitgangspunt bij dit thema is dat de huidige omgeving ondernemers onvoldoende aanzet tot innoveren. Het gaat hierbij om een complex samenspel van factoren: de interactie en samenwerking tussen ondernemers, het opereren van brancheorganisaties, de manier waarop de kennisinfrastructuur functioneert, de manier waarop de overheid probeert innovatie aan te jagen, enzovoorts.

De centrale opgave voor dit thema is:
Hoe kun je condities creëren die ondernemers maximaal in staat stellen om innovatief (en maatschappelijk verantwoord) te ondernemen?

Binnen dit thema wordt gezocht naar ontwerpen voor noodzakelijke ingrijpende veranderingen in de innovatieomgeving van ondernemers, gericht op het fundamenteel versterken van het innovatieve vermogen. Via pilots moeten deze nieuwe ontwerpen in de praktijk worden gebracht.

Ondernemerschap is dus vertrekpunt, maar daarbij komen onvermijdelijk bestuurlijke en institutionele factoren aan de orde. Als eerste focuspunt is binnen dit thema gekozen voor de

(glas)tuinbouw, één van de in beginsel meest innovatieve sectoren in Nederland, maar waar uit diverse onderzoeken is gebleken, dat de innovatiekracht de afgelopen jaren is afgenomen.

5.2 Stand van zaken

In 2006 is met name gezocht naar het aanbrengen van nadere focus in het thema en is gestart met het ontwikkelen van een netwerk. Met Dialogic en CIBIT is een strategie uitgewerkt om de thematiek voor de tuinbouw verder uit te werken.

Het thema is opgebouwd in 3 fasen:

1. Het identificeren van de tekortkomingen in het innovatiesysteem van de tuinbouw en de urgentie van een ingrijpende oplossing hiervoor.
2. Het ontwikkelen van concepten voor baanbrekende oplossingen voor het innovatiesysteem van de tuinbouw als geheel of voor onderdelen daarvan.
3. Het (doen) invoeren van die baanbrekende ideeën (en het vormen van de juiste allianties daartoe).

In opdracht van InnovatieNetwerk geven CIBIT en Dialogic uitvoering aan de eerste fase. Inmiddels is duidelijk dat er al veel materiaal voorhanden is, deels ook gebaseerd op interviews met ondernemers. Het is daarom vermoedelijk niet nodig om opnieuw een serie interviews uit te voeren. Momenteel wordt het beschikbare materiaal geanalyseerd, waarbij er met name een diepteslag op systeemniveau gemaakt moet worden. De vele studies geven weliswaar aan waar de schoen knelt en er worden aanbevelingen gegeven, maar er verandert wezenlijk niets. Onze inschatting is dat dit komt omdat in deze studies onvoldoende wordt doorgepakt naar de belemmeringen op systeemniveau die de noodzakelijke veranderingen in het innovatiesysteem bewust of onbewust blokkeren. Daar zal de focus van InnovatieNetwerk op liggen.

Peter Luttkik (DoTank) heeft een opdracht van beperkte omvang gekregen om de thematiek ook politiek op de agenda te krijgen, waarbij we ons in eerste instantie richten op de ondersteuners van de politieke beslissers. Het is waarschijnlijk dat fundamentele wijzigingen in het innovatiesysteem ingrijpende gevolgen kunnen hebben voor bestaande instituties en verhoudingen. Zonder politiek draagvlak zal dit moeilijk te realiseren zijn.

In 2006 zijn ook eerste verbindingen gelegd met activiteiten van anderen, die in deze context relevant zijn. Het gaat hierbij o.a. om:

- Transforum, dat eveneens een thema “InnovatieStimulerende Omgevingen” heeft. Transforum richt zich op het ontwikkelen van ideeën op basis van een analyse van lopende of afgeronde innovatieprojecten. Hiermee komt dit mogelijk dichterbij onze lijn aan te zitten. InnovatieNetwerk vliegt aan vanuit systeemniveau, en het is waardevol om deze beide lijnen samen te brengen.
- Naast Transforum is in het overleg met de Bsik-programma’s “Leven met Water” en Habiforum de problematiek van de niet-innovatie-

gerichte incentives in de Kennis Infrastructuur ter discussie gesteld. Dit heeft ertoe geleid dat in het kader van 8 voor Ruimte deze discussie is voortgezet.

- Ministerie van LNV, m.n. de directie kennis en de Taskforce Economie. Vooral de Taskforce Economie is voor ons interessant, omdat deze zich richt op economie en ondernemerschap. Er zijn afspraken gemaakt over afstemming. InnovatieNetwerk zit in de klankbordgroep voor hun Porter-analyse van een aantal sectoren.
- SIGN, dat zich bezighoudt met grensverleggende innovaties in de tuinbouw. SIGN zal nauw betrokken worden in ons traject. Mede in het verlengde daarvan zijn er ook contacten met de Stichting Flowers en Food en met de Tuinbouwclusteracademie.

5.3 Media

- Ruggensteun voor vernieuwing/Ook contacten tijdens Nederland Innovatief zijn belangrijk (AD Haagsche Courant ed. Den Haag Stad, 14 november 2006)
- Beleef vernieuwing op Nederland Innovatief (AD Haagsche Courant ed. Den Haag Stad, 14 november 2006)
- InnovatieNetwerk verlegt grenzen/Directeur Ger Vos: “Groene onderwijs neemt weinig initiatief” (Vakblad Groen Onderwijs, 28 juni 2006)
- Kennisinstituten hebben onvoldoende financiële ruimte (Agrarisch Dagblad, 4 maart 2006)
- Onderzoek richten op tastbare innovatie (Agrarisch Dagblad, 23 februari 2006)

5.4 Lezingen en workshops

- “Changing the future: from foresight to innovation”. Second International Seville Seminar on Future-Oriented Technology Analysis (FTA): Impacts on policy and decision making. Jan de Wilt (Sevilla, 28/29-9-2006).
- “De transformatie van een sectorraad”. Voordracht voor het Raadsbestuur van de RAWOO. Ger Vos (Amsterdam, 7-6-2006)

6. Professionaliseren door Leren

6.1 Inleiding

In 2006 is het nieuwe thema “Professionaliseren door Leren” van start gegaan. In dit thema staat het versterken van de competenties (o.a. kennis, vaardigheden en houding) van de staffleden van InnovatieNetwerk centraal, en daarmee het vergroten van hun professionaliteit.

Het interne leerproces wordt o.a. gevoed door zogenoemde themastaven. Ervaringen uit externe of interne projecten worden gedeeld in een themastaf, die tevens sterk gericht is op het elkaar adviseren. Ook de mogelijke start van ieder nieuw project wordt in een themastaf besproken, waarbij de toets en/of de versterking van het grensverleggende karakter van het idee centraal staan. In 2006 vond ongeveer tweewekelijks een themastaf plaats.

6.2 Activiteiten in 2006

Werkwijze InnovatieNetwerk

John Grin (UvA) en Ariënne van Staveren (SIOO) hebben in een meerjarig leer- en evalueertraject de werkwijze van InnovatieNetwerk in kaart gebracht. De beschrijving van de ervaringen van InnovatieNetwerk zou aanvankelijk dit jaar in boekvorm bij uitgeverij Van Gorcum verschijnen. Het is voor InnovatieNetwerk een belangrijk middel om anderen te informeren over onze ervaringen en hen ervan te laten leren. Het boek wordt begin 2007 verwacht.

Verankering van systeeminnovatieve dynamiek

In het jaar 2006 stond het thema “Verankering van systeeminnovatieve dynamiek” centraal. Enkele concepten uit de eerste fase van InnovatieNetwerk komen in een fase van realisatie, één van de duidelijkste vormen van verankering, andere concepten zijn nog niet zo ver. De vraag is dan hoe ver je gaat in een proces van realisatie, of dat je ook met andere vormen van “verankering” van het grensverleggende concept tevreden bent. Is een pilot een toereikende ambitie of moet er voor een systeemeffect ook gesleuteld worden aan factoren op regime-niveau? De vraag “Wanneer zijn we klaar?” is in deze tweede fase van InnovatieNetwerk prominent op de agenda gekomen.

In het najaar van 2006 is een project gestart waarin wordt getest of aan de hand van *learning histories* de aanpak van InnovatieNetwerk rond één concept op het thema “verankering” in beeld is te brengen. Daarbij zal worden bekeken of een *learning history* een goede input zal vormen voor het interne leerproces, op individueel en collectief niveau.

“Netwerkdag Grensverleggend Vernieuwen”

In november 2006 is in de Rode Hoed in Amsterdam opnieuw een succesvolle netwerkdag “Grensverleggend Vernieuwen” georganiseerd. Deze netwerkdagen zijn een vervolg op de door InnovatieNetwerk georganiseerde leerconferentiedag van november 2004 en de netwerkdag in 2005 die in samenwerking met CCT is georganiseerd. Nu deden 11(!) andere organisaties actief in de voorbereidingen mee. Het thema van de dag was: “Beweging Borgen”. Koppels van organisaties waren verantwoordelijk voor de organisatie van workshops gerelateerd aan het hoofdthema waarin de eigen ervaringen en vragen centraal stonden. De workshop van InnovatieNetwerk had als centrale vraag: “Wanneer ben je klaar als intermediaire organisatie?”, waarbij het project “Zoneterp” als illustratie werd gebruikt. De gedeelde verantwoordelijkheid bij het organiseren van deze dag heeft prima gewerkt. We gaan hier in 2007 zeker mee door!

Overzicht relevante competenties

Het CCT heeft mede op grond van de ervaringen van InnovatieNetwerk in een zogenoemd competentiecahier een overzicht gemaakt van relevante competenties voor een projectleider grensverleggend vernieuwen (of, zoals CCT hem noemt, “transitieprofessional”). Dit overzicht neemt InnovatieNetwerk als uitgangspunt voor intern gebruik (bij competentieontwikkelingsactiviteiten en functioneringsgesprekken). Deze lijst zullen we in de loop der tijd verder aanvullen en aanscherpen.

Monitoring en evaluatie

Monitoring en evaluatie zijn gericht op het op structurele wijze in kaart brengen van de uitkomsten van ons werk en het inventariseren van reacties daarop van mensen uit onze netwerken. Naast de primaire functie van “verantwoording” hebben de uitkomsten van deze activiteiten ook een functie in de verdere ontwikkeling van de organisatie.

Mede in het kader van de evaluatie in 2005 is in de jaren ervoor veel geïnvesteerd in het creëren van een format voor die evaluatie en het in beeld brengen van de opvattingen van externe partijen over InnovatieNetwerk. In 2006 is een begin gemaakt met het verfijnen van het format voor het vastleggen van onze concepten. Tevens is een begin gemaakt met de opzet van een waarderings- en imago-onderzoek om reacties op ons werk te verkrijgen van mensen uit ons netwerk. Uitgangspunt hierbij is dat we het belangrijk vinden dat we de waardering en het imago van InnovatieNetwerk bij onze relaties blijven volgen, maar dat we dat niet meer doen middels een jaarlijks breed uitgezet kwantitatief onderzoek. Een eerstvolgend onderzoek zal meer gericht zijn op verdieping op bepaalde specifieke thema's.

De NRLO en de sectorraden

Door de Universiteit van Twente is de ontwikkeling van de NRLO vanaf zijn ontstaan geanalyseerd. De analyse is geplaatst in de context van omgevingsontwikkelingen en geeft een boeiend tijdsbeeld van de ontwikkeling van een dergelijke toekomstgerichte kennisintermediair. Begin 2007 zal de analyse in boekvorm verschijnen in de serie "Historia Agricultura". In deze studie worden de missie, rollen en functies van de NRLO en de veranderingen daarin, gedurende de afgelopen 40 jaar beschreven.

Het essay zal als een rapport van InnovatieNetwerk verschijnen en input zijn voor een discussie gericht op het vormgeven van zogenoemde kenniskamers die in de plaats van sectorraden moeten komen. In het essay worden enkele lessen getrokken naar aanleiding van de ervaringen van de NRLO die mogelijk interessant kunnen zijn bij het ontwerpen van deze kenniskamers.

6.3 Media

- InnovatieNetwerk (Wikipedia, oktober 2006)
- Wijziging Instellingsbesluit InnovatieNetwerk Groene ruimte en Agrocluster (Nederlandse Staatscourant, 6 september 2006)

6.4 Lezingen en workshops

- Bijdrage aan "De Verdieping", een bijeenkomst voor transitieprofessionals. Reactie op het boek "Transitie-experimenten". Gertjan Fonk (Utrecht, 19-12-2006)
- "Ervaringen met monitoring gedurende 5 jaar InnovatieNetwerk". Presentatie voor de werkgroep "Transitiemonitoring" van het CCT. Gertjan Fonk (Utrecht, 13-11-2006)
- "De praktijk van InnovatieNetwerk en wat we ervan geleerd hebben". Presentatie over 5 jaar InnovatieNetwerk inclusief de monitoring- en evaluatieactiviteiten aan leden van de Bsik-programma's "Acht voor Ruimte". Gertjan Fonk (Gouda, 6-4-2006)

7.

Communicatie

7.1 Inleiding

De ambitie bij communicatieve activiteiten is zodanig te communiceren dat:

- a) We als organisatie uitstralen wat we willen zijn: grensverleggende vernieuwers op het vlak van landbouw, voeding en groene ruimte,
- b) Onze ideeën en concepten op een creatieve en toegankelijke manier worden gepresenteerd, ook voor niet-ingewijden,
- c) Onze naamsbekendheid wordt vergroot, zodat mensen met inspirerende ideeën of met plannen voor het in de praktijk brengen van concepten ons weten te vinden.

Het is niet alleen belangrijk dat we breed laten zien wat we doen, maar het is ook belangrijk dat mensen met creatieve grensverleggende ideeën ons weten te vinden, dat netwerkpartijen een beeld hebben van wat onze expertises zijn en dat we, waar relevant, de discussie aanwakkeren. Tenslotte beschouwen we media-aandacht ook als een vorm van legitimatie van ons werk. De media laten zien dat ze ons werk de moeite waard vinden om aan een breder publiek te melden.

De belangrijkste communicatiemiddelen waar we gebruik van maken zijn: nieuwsbrieven, flyers, onze website, rapporten, vrije publiciteit (artikelen in de pers, van en over ons), optredens in audiovisuele media (radio, tv), films, rapporten, een organisatiebrochure en het rapport over opbrengsten InnovatieNetwerk 2000-2005. Daarnaast geven InnovatieNetwerk-medewerkers veelvuldig presentaties en nemen zij deel aan publieke debatten.

7.2

Belangrijkste activiteiten in 2006

De huisstijl is inmiddels geheel vernieuwd:

1. Het logo is conform de naamsverandering aangepast, de website is geheel vernieuwd, evenals het ontwerp voor nieuwsbrieven en flyers. De nieuwe organisatiebrochure is in de maak en zal begin 2007 verschijnen.
2. Voor alle concepten wordt een illustratie gemaakt die het concept verbeeldt. Deze zijn onder meer op de website te vinden.
3. Er is dit jaar een zogenoemd toprapport verschenen over de Kas als Energiebron en de teksten voor het toprapport over Nieuwe Dorpen zijn ook gereed. Het ontwerp voor het rapport "Nieuwe Dorpen" is in de maak. Deze rapporten komen ook in het Engels uit, net zoals dat het geval was bij het Agroparken-rapport en het rapport over de opbrengsten van InnovatieNetwerk in de periode 2000-2005. Daarnaast is een rapport over de bijzondere samenwerking tussen InnovatieNetwerk en SIGN en de resultaten daarvan in een afrondend stadium.

Door veranderingen binnen LNV is, na een offerteprocedure met meerdere partijen, het DTP- en drukwerk uitbesteed aan een marktpartij.

Ook dit jaar weer steeg de aandacht in de pers voor het werk van InnovatieNetwerk. Dit komt gedeeltelijk doordat concepten concretere vormen aannemen, maar is ook het gevolg van persberichten en nieuwsbrieven die verstuurd zijn en enkele artikelen die aan kranten zijn aangeboden.

7.3

Rapporten

- Jaarverslag 2005 (rapportnr. 06.3.054, juni 2006)
- InnovationNetwork: system innovations in rural areas, agriculture, and nutrition, 2000-2005 (rapportnr. 05.2.116E, mei 2006)
- Werkprogramma 2006 (rapportnr. 06.3.055, maart 2006)
- InnovatieNetwerk: grensverleggend vernieuwen in groene ruimte, landbouw en voeding, 2000-2005 (rapportnr. 05.2.116, december 2005)
- Nieuwsbrieven (Algemeen) zijn in 2006 verschenen in januari, maart, mei, juni en oktober

7.4

Media

- De ontwerper (Design Thinking, nr. 3 2006)
- Nieuwe naam voor innovatienetwerk (Agrarisch Dagblad, 13 juni 2006)

8.

Financieel overzicht

Het beschikbare budget voor InnovatieNetwerk was in 2006 in totaal € 5,1 miljoen. Van dit budget is ruim € 4,4 miljoen besteed. Daarmee is InnovatieNetwerk binnen het beschikbare budget gebleven. Het totale budget was als volgt opgebouwd: ruim € 1,3 miljoen voor het apparaatsbudget (personeel en materieel) en ruim € 3,7 miljoen voor het programmabudget.

	Beschikbaar budget 2006 (miljoen euro)	Realisatie uitgaven 2006 (miljoen euro)
Apparaatsbudget:		
<i>Personeel</i>	0,891	0,937
<i>Materieel</i>	0,450	0,453
Totaal	1,331	1,390
Programmabudget	3,761	3,1
Totaal budget	5,092	4,490

Toelichting

Apparaatsuitgaven

De totale apparaatskosten stijgen € 50.000 boven de begroting uit. Dit komt met name door doorberekening van ICT-kosten in 2006 die nog op 2005 betrekking hadden, en doordat de ICT-kosten in 2006 aanzienlijk hoger zijn dan we op basis van de in 2005 ontvangen facturen hebben ingeschat. Ook de kosten voor het bestuur worden onder materiële lasten geboekt. De post Personeel valt hoger uit dan het beschikbare budget. Dit hangt samen met een aantal openstaande vorderingen wat betreft “detachering” bij Habiforum, Leven met Water en SIGN.

Programmabudget

Het oorspronkelijke programmabudget voor 2007 was € 3,6 miljoen. Door een loonbijstelling is dit budget als gevolg van een nieuwe cao bij het Rijk verhoogd tot € 3,76 miljoen.

Het programmabudget kent een kas- en een verplichtingenbudget, die beide even groot zijn (€ 3,76 miljoen). Uit het kasbudget worden voorschotten van nieuwe en lopende projecten en eindfacturen van afgeronde projecten betaald. Binnen het verplichtingenbudget worden nieuwe projecten uitgezet.

Uitgaven (kasruimte)

Het kasbudget van € 3,7 miljoen waaruit de kosten van projecten worden betaald, is in 2006 grotendeels besteed (€ 3,1 miljoen).

Aanbestede projecten in 2006 (verplichtingenruimte)

In onderstaande tabel is de verdeling van de in 2006 nieuw aanbestede projecten over de verschillende thema's aangegeven. Bij de begroting is eind 2005 uitgegaan van een lager bedrag dan uiteindelijk is toegekend. De overgebleven verplichtingenruimte bedraagt € 148.000.

Begroting en aanbestede projecten in 2006 per thema

Thema	Begroting (x 1.000 euro)	Aanbestede projecten (x 1.000 euro)
Ruimte Creëren	897,00	1.101,50
Duurzaam Ondernemen, excl. SIGN/Courage	985,50	807,52
SIGN ¹	100,00	261,83
Courage	100,00	103,65
Totaal	1.185,50	1.173,00
Gezonde Samenleving	677,50	628,00
InnovatieStimulerende Omgevingen	200,00	131,00
Professionaliseren door Lereren	140,00	61,00
Communicatie en Beeldvorming	495,00	513,50
Overig (Algemeen)	99,00	5,00
Totaal programmabudget	3.694,00	
Uiteindelijk beschikbaar budget	3.761,00	3.613,00
Overgebleven budgetruimte "verplichtingen"		148,00

¹ De formele samenwerking is enige tijd opgeschort geweest als gevolg van problemen binnen de belangenbehartiging. De projecten zijn echter door InnovatieNetwerk voortgezet vanwege het belang dat aan deze projecten wordt gehecht. Dit leidde tot hogere kosten voor InnovatieNetwerk.

Bijlage I: Samenstelling Bestuur per 1 januari 2007

Andriessen, Prof.mr. F.H.J.J.

Beaufort, Mw. Prof.dr. I. de

Boon, Ir.ing. H. de

Brand, Ir. A. van den

Cramer, Mw. Prof.dr. J. Cramer*)

Dijkhuizen, Prof.dr.ir. A.A.

Graeff, Ir. J.J. de

Jansen, Mr. G.J.

Kalden, Drs. C.J.

Kremers, Dr. J. (voorzitter)

Sangster, Dr. B.

Veenhof, Drs. A.H.A.

Vogelaar, J.C.P.

Vos, Dr. G. (secretaris)

Erasmus MC

Stichting Biologica

Universiteit Utrecht

Wageningen UR

Vereniging Natuurmonumenten

Prov. Overijssel

Min. LNV

Unilever plc

Kon. Wessanen nv

InnovatieNetwerk

---

*) Mevrouw Cramer is per februari 2007 teruggetreden vanwege haar benoeming tot minister van VROM.

Bijlage 2: Samenstelling Innovatiekringen per 1 januari 2007

Innovatiekring Ruimte Creëren

Andriessen, Prof.mr. F.H.J.J.	voorzitter
Beun, Ir. N.J.	InnovatieNetwerk
Bree, Ing. P.G. van	InnovatieNetwerk
Bruins, mw. Drs. A.	Ministerie van LNV, Directie Platteland
Eijsackers, Prof.dr. H.J.P.	Wageningen UR
Graeff, Ir. J.J. de	Vereniging Natuurmonumenten
Grotenhuis, mw. Dr. H. te	
Hetsen, Dr. H.	
Hillebrand, Dr. J.H.A.	InnovatieNetwerk
Kromhout, H.	ANWB
Roemaat, J.W.E.M.	
Schaik, Drs. C.M. van	InnovatieNetwerk
Slingerland, Ir. C.T.	Arcadis

Innovatiekring Duurzaam Ondernemen

Berge, J.B.M. ten	C&M Jo-E1 BV
Boon, Ir.ing. H. de	voorzitter
Cramer, Mw. Prof.dr. J. Cramer *)	Universiteit Utrecht
Eilander, G.	Trendbox
Kuijpers, Mr. P.	
Oei, P.	InnovatieNetwerk
Staman, Mr.drs. J.	Rathenau Instituut
Vries, Ing. C.K. de Vries	Courage
Wagemans, Dr.ir. M.C.H.	InnovatieNetwerk
Wilt, Dr.ir. J.G. de	InnovatieNetwerk

---

*) *Mevrouw Cramer is per februari 2007 teruggetreden vanwege haar benoeming tot minister van VROM.*

Innovatiekring Gezonde Samenleving

Adrichem, mw. L. van	student HAS Den Bosch
Beaufort, mw. Prof.dr. I. de	Erasmus MC
Bebelaar, mw. K.	Forum
Beun, Ir. N.J.	InnovatieNetwerk
Bongers, Drs. M.G.	Het Portaal
Bordewijk-van der Krol, mw. Ir. M.E.	Fooddesign and Innovation Erasmus MC
Brug, Prof.dr.ir. J.	NAJK
Bruins, D.	TU-Eindhoven
Dorst, Dr.ir. C.H.	student HAS Den Bosch
Empel, D. van	Slow Food
Gemst, mw. A. van	Islamitische Universiteit Rotterdam
Gokcekuyu, Dr. E. *)	InnovatieNetwerk
Huizing, Dr. H.J.	NIZG
Krosse, Drs. J.A.J.	Verwey-Jonker Instituut
Lammerts, Drs. R.	MEGLA
Lavrencic, Mw. U.	Achmea Zorg
Montfort, Prof.dr. A.P.W.P. van	HAS Den Bosch
Muijlwijk, T. van	Gemeente Den Haag
Nijhuis, H.G.J.	Ministerie van LNV, Directie Voedselkwaliteit en Diergezondheid
Peuter, Ir. G. de	Stichting AGF Promotie Nederland
Poort, R.	STORRM CS
Riele, Ir. A.G. te	InnovatieNetwerk
Rutten, Ir. J.M.	Unilever plc
Sangster, Dr. B.	Tekst en Pastei
Schouten, mw. D.	H+N+S Landschapsarchitecten
Sijmons, Ir. D.	Nederlands Openluchtmuseum
Vaessen, Dr. J.	Kon. Wessanen nv, voorzitter
Veenhof, Drs. A.H.H.	Forum
Veldhuysen, C.	
Werrij-Meisen, mw. Drs. M.A.H.G.	HAS Den Bosch
Woudenberg, Dr. F.	GGD Amsterdam

---

*) De heer Gokcekuyu is inmiddels
opgevolgd door de heer T. Koc.

Bijlage 3: Samenstelling Bureau per 1 januari 2007

medewerker:

Beun, Ir. N.J. (Nico)

Brakel, H.J.C. (Henny) van
Bree, Ing. P.G. (Paul) van
Fonk, Dr.ing. G. (Gertjan)

Hillebrand, Dr. J.H.A. (Hans)

Huizing, Dr. H.J. (Henk)
Hulshof, Drs. C.W.M. (Claudi)

Nieuwenhuijsen, M.A.M. (Marianne)
Oei, P.T. (Peter)

Pieters-van Wageningen, D.P. (Erna)
Rutten, Ir. J.M. (Hans)

Schaik, Drs. C.M. (Charles) van
Vos, Dr. G. (Ger)

Wagemans, Dr.ir. M.C.H. (Mathieu)

Wilt, Dr.ir. J.G. (Jan) de

aandachtsgebied:

ruimte creëren, water,
sociaal-culturele aspecten

secretaresse

ruimte creëren

professionaliseren door leren,
methoden, financiën

ruimte creëren, sociaal-culturele
aspecten

gezonde samenleving

communicatie en PR
(tot 1-4-'07)

secretaresse

glastuinbouw, duurzaam
ondernemen

communicatie en financiën

algemene zaken, gezonde
samenleving

water

directeur, innovatiestimulerende
omgevingen

veelzijdig platteland,
institutionele aspecten,

duurzaam ondernemen

duurzaam ondernemen